

У СЕДМОЈ НЕПРИЈАТЕЉСКОЈ ОФАНЗИВИ

(од 30. маја до 6. августа 1944.)

Двадесетог маја 1944. формирана је на Радану Прва српска дивизија, која је 14. јуна 1944. преименована у Двадесет прву дивизију. У њен састав ушле су Четврта, Пета и Шеста српска бригада.

Почетком јуна 1944. године 5. бригада је добила наређење да се пребаци у Косаницу, у састав своје 21. дивизије, која је 29. маја започела покрет из Јабланице у Косаницу (са 4. и 6. бригадом). Ослобођено четничког притиска, становништво Горње Јабланице је у свим успутним селима топло дочекивало јединице 21. дивизије, а велики број мештана добровољно је ступио у њене редове.

На дан 3. јуна 5. и 6. бригада избиле су на границу Косанице и на овом терену су све до 6. јуна водиле тешке борбе против четника из 1. и 2. косаничке бригаде и 1. косовског корпуса и потпуно их разбиле, што је признавао и потпуковник Драгутин Кесеровић, обавештавајући четничку Врховну команду (ЧВК) 7. јуна 1944. године да партизани у својим рукама имају целу Јабланицу и да су преко Доброг Дола продри у Косаницу и дошли чак до Куршумлијске Бање, па додаје: »... Наши делови разбијени и повлаче се ка Луковској Бањи. Траже помоћ коју им упутити не могу - с обзиром на ситуацију која влада у Расини и на Јастрепцу.«

Југоисточни део Косанице до 10. јуна 1944. године био је потпуно очишћен од заосталих четничких делова.

НАПАД НА БЛАЦЕ

У свом походу ка Блацу, 5. бригада се, према сећањима Вељка Поповића, 1. јуна увече прикупља у селу Качапор, где добија нови борбени задатак пробоја за Косаницу. Исте ноћи извршен је покрет правцем села: Качапор, Стубал, Барбато-

вац, Доње Гргуре, Коњува, Перуника, где је стигла пред зору, законспирисала се у оближњој шуми и преданила 11. јуна.

У ноћи 11/12. јуна бригада наставља правцем села Перуника, Данковиће, Селиште и пред зору стиже у Мирницу, где се задржала. У само свануће обезбеђења су приметила једну јачу колону која је из Куршумлијске Бање, преко села Шатре ишла ка Жегрови. Најпре се помислило да је то нека јединица 6. бригаде, али се убрзо успоставило да је то била 1. косаничка бригада капетана Бурковића. Штаб бригаде наређује напад на ову четничку колону, тако што је 4. батаљон пресеће и напада њено чело код села Игриште, а 3. батаљон удара по средини колоне. Напад је био силовит, четничка колона се расула и без иједног опаљеног метка се разбежала. По каснијим сазнањима од мештана четничка бригада прикупљала се петнаестак дана. Нису утврђени непријатељски губици, а бригада није имала губитака.

Пред вече 12. јуна бригада се прикупила у селу Жергова и наставила покрет ноћу, правцем села: Жергова, Превој, Куршумлијска Бања, Рача, Меане, Бачије, Космача, где се задржала и преданила 13. јула. Падом мрака, 13. јула наставља покрет правцем села: Космача, Богујевац, Грабовница, Барлово. Претходница бригаде - 2. батаљон скоро из покрета блокира железничку станицу и врши напад на бугарску посаду, а главнина бригаде прелази реку Топлицу.

Батаљон је под ватром држао Бугаре на станици све док цела бригада није прешла реку.

Узнемирен пуцњавом из правца Барлова, бугарски командант у Куршумлији шаље извиднице и утврђује да су партизани извршили напад. У зору 14. јуна шаље јачу колону са циљем деблокаде своје посаде у Барлову. Ову бугарску колону дочекује 1. батаљон (бочно обезбеђење бригаде) и присиљава је да из маршевског пређе у борбени распоред. Како се борба распламсала, обе стране убацују нове снаге. Бугари довлаче снаге једног и по батаљона, артиљерију и минобадаче, а затим и 5. батаљон СДК, под командом мајора Арсе Маричића, непријатељ убацује своје појачање углавном на десно крило бригаде с намером да је збаци у Топлицу. Штаб 5. бригаде развија 1. а затим и 2. батаљон.

На овај начин - из почетног демонстративног напада - развио се широки фронт који се протезао линијом: Ново Село - Мачковац - Пљаково. Поподне, штаб 5. бригаде преко села Бело Поље уводи свој 3. батаљон, који успева да заустави да-

леко надмоћнијег непријатеља (сваки бугарски батаљон био је три пута бројнији од нашег) и да га присили на укопавање. Непријатељева надмоћност огледала се и у артиљерији и минобацачима.

Пред мрак 14. јуна штаб бригаде уводи у борбу и 4. батаљон, који преко села Пљакова напад на леви непријатељев бок, чиме истовремено почиње и општи јуриш 5. бригаде. Поколебан силином јуриша бригаде, непријатељ се почео повлачити, а затим се дао у бекство према Куршумлији. С обзриом на то да је био предвиђен напад на бугарски гарнизон у Блацу, бригада није експлоатисала овај велики почетрни успех, који би се - по казивањима Вељка Поповића - завршио ослобођењем Куршумлије. Бригада је у овим борбама имала једном погинулог и четири рањена борца.

Овај упад и борбена дејства 5. бригаде у Косаницу имао је војнички, али је већи био његов политички значај у народу који је годинама био притиснут четничком мором. Народ је био одушевљен борбом и храброшћу јединица НОВЈ и односом бораца НОВЈ према њима, схватили су све дотадашње лажи четничких вођа. После ових борби, многи омладинци добровољно су ступали у јединице НОВЈ.

По потискивању непријатеља у Куршумлији, 5. бригада је стигла у село Качапор.

Од 20. маја до 14. јуна 1944. бригада је припадала Првој српској дивизији, која је тога дана преименована у Двадесет прву дивизију (српску) и добила назив ударна.

После успешног прелаза реке Топлице, штаб 21. дивизије издаје наређење за напад на непријатељев гарнизон у варошици Блаце, у коме су 15. јуна 1944. године привремено (неке и стално) биле смештене следеће јединице: ојачани 2. батаљон 123 (27. пешадијске дивизије из 1. бугарског краљевског окупационог корпуса (око 500 бугара), затим око 30-40 Немаца из 5. СС-моторизованог полицијског пука и чета из 2. батаљона (из Ниша) Српског добровољачког корпуса, укупно око 600 војника и старешина.

Реално процењујући могућност напада снага НОВЈ на Блаце, Бугари су у овој варошици изградили јако утврђено уприште. У спољном одбрамбеном појасу пред местом били су ископали дуге рововске траншеје, са десетак бункера, а у самом месту, на појединим вишим зградама (школа и неке друге зграде поставили су јака митраљеска гњезда, а дуж главних улица водове добро наоружане пушкомитраљезима.

Распоред снага 21. дивизије пред напад на Блаце био је следећи: за напад на Блаце и уништење бугарске посаде у њему одређена је 5. бригада; 4. бригада је посела положај од Драгишке косе (поред Белољина) затварајући тако правце који из Прокупља и села Белољин воде ка Блацу; 6. бригада посела је положаје код Барбатовца и Кутловца са задатком да затвори правац од Куршумлије и да спречи сваки придолазак непријатељских појачања ка Белољину. Штаб 21. дивизије налазио се у селу Врбовцу, а из Ајдановца је новоформирана 18. бригада пребачена у рејон села Доња Јошаница.

Пред почетак напада на Блаце, 5. бригада, 15. јуна 1944. године, била је распоређена на просторији села Качапор (у коме се налазио и њен штаб), Претрешња и Придворица. Основна замисао штаба бригаде била је: са два батаљона (1. северно од Блаца и 2. јужно из правца Блачко језеро) напасти на Бугаре, упасти у варошицу и ликвидирати бугарску посаду у њој, с тим да 3. батаљон заузме положаје јужно од Блаца (у рејону села Стубла и Криваја) са задатком да спречава евентуални продор непријатељских из Прокупља према Блацу. Четврти батаљон био је у бригадној тактичној резерви у рејону триг. 527 (Драгомировац), где је штаб бригаде пред почетак напада преместио и своје командно место.

Напад је почео у 3 часа 16. јуна 1944. године с циљем да се у варошицу упадне и ликвидира бугарски гарнизон. Пета бригада је наишла на јак отпор Бугара на добро утврђеним положајима на спољној линији одбране Блаца. Бугари су, осим раније изграђених бункера, запосели и све тврдђе зграде. Користили су вешто и све остале природне препреке, ради чијег савлађивања су била потребна и тешка оруђа, којима бригада није располагала. Друга чета 2. батаљона зауставила се у нападу пред једним бугарским бункером, који је био обасут минама из малог енглеског бацача што су га партизани назвали »џон-бул«. И поред тога, бригада је у току ноћи успела да заузме седам бункера и да опколи непријатељски гарнизон. За ово време диверзантске групе из 4. бригаде порушиле су и прекинуле железничку пругу Прокупље - с. Доња Коњуша на више места.

Бригада је са нападом наставила и по сванућу 16. јуна. Све више је притезала обруч око Бугара у Блацу, ликвидирала је његову спољну одбрану и до 8 часова освојила скоро целу варошицу. Бугари, недићевци и Немци повукли су се у школску зграду, која је била од тврдог материјала. Прозори су раније

утврђени и представљали пушкарнице за ово бугарско утврђење. На црквеној згради Бугари су још раније поставили јако митраљеско одељење које је жестоком ватром тукло све околне прилазе згради. Бригада је употребила минобацаче и енглеске »џон-буле« за рушење митраљеских гнезда и зграда, али није било већих резултата или зато што је удаљеност била велика или због невештог руковања овим новим оруђем. Отварана је ватра и из противтенковских пушака. Непријатељ са кровова школске зграде непрекидно је тукао партизанске положаје ватром из митраљеза и минобацача.

Борци су заузели околне зграде и тукли из њих Бугаре, али још увек нису могли да их истерају из зграде.

Већ око 14 часова у штабу бригаде су сматрали да ће убрзо ликвидирати Бугаре у школској згради, којима је нестала муниција. Наиме, тада су Блаце надлетала два бугарска авиона која су бацала сандуке са муницијом у двориште школске зграде, а неколико сандука је пало и на положаје 1. и 2. батаљона. У штабу бригаде се реално процењивало да ће се, у току исте ноћи извршити нови напад и бугарско упориште ликвидирати ручним бомбама и минобацачким гранатама. У борбама за Блаце истакли су се пушкомитраљесци Вук Поповић и Спасоје Петровић Бики и њихова помоћница Момирка Савић. У борби је погинуо Вук Поповић.

Док је 5. бригада у току 16. јуна успешно стезала обруч око бугарске посаде у Блацу, бугарска појачања, 3. батаљон 122. пука из Белољина, настојала су да крајњим залагањем уз садејство сопствене авијације опкољеној посади притекну у помоћ. На Мађарском брду 4. бригада пружала је упућеним појачањима снажан отпор и минобацачком и митраљеском ватром и сузбила крајње упоран напад Бугара и поред јаког дејства бугарске артиљерије чак и авијације.

Упркос жестоком отпорун делова 4. бригаде код Мађарске косе, бугарска колона (3. батаљон 122. пука из Белољина) и шест немачких тенкова који су наступали у развијеном строју, око 18 часова појавили су се пред положајима 3. батаљона 5. бригаде. Борци су први пут видели тенкове са упаљеним фаровима, којима су Немци осветљавали претпростор. Трећи батаљон је покушао да пружи отпор, али у томе није успео. Међу борцима је наступило комештање и они су се почели повлачити, а Бугари и тенкови избили су на линију: Стабал - Бела земља - Криваја. Не зна се из којих разлога штаб бригаде није издао наређење о увођењу 4. батаљона из резерве у борбу.

Појачавајући своје нападе и искористивши недовољну повезаност између 3. и 4. батаљона 5. бригаде, Бугари су успели да већ у сумрак са извесним деловима продру у Блаце, уз 30 мртвих и много више рањених, међу којима је био и један потпуковник. Заробљена су три бугарска војника и један официр. Предвече су јединице 4. бригаде обориле један бугарски авион, са кога су заплењена три митраљеза и једна радио-станица. Бугарска посада у Блацу, која се под притиском 5. бригаде налазила непосредно пред предајом, охрабрена продором мањих појачања, наставила је тога дана и у току ноћи 16/17. јуна огорчени отпор.

Услед увођења у борбу нових бугарских и немачких снага које су из Прокупља пребачене камионима, уз подршку четири тенка и авијације, 4. бригада је 17. јуна прекинула даљу борбу и извршила покрет ка селу Горња Јошаница. Због тога се и 5. бригада, после борбе која је трајала непрекидно 36 часова, повукла на јужне падине Великог Јастрепца.

О жестини скоро 36-часовних борби за Блаце речито говори и обострани људски губици. Непријатељски губици на фронту 5. бригаде били су 78 погинулих и далеко већи број рањених, а рањен је и један бугарски потпуковник, који је касније, како се сазнало, био смењен због овог неуспеха. Био је то командант 3. батаљона 123. пешадијског пука. Велики су били и губици 5. бригаде; шест погинулих, међу којима и заменик команданта а 2. батаљона Стојадин Анђелковић Дине, и 12. рањених. Међу рањенима био је и Обрад Лазовић Живко, заменик команданта бригаде, имао је 17 рана од ручне гранате.

При повлачењу 3. батаљона са положаја код села Стубал, једна група од девет бораца, пореклом највише из села Баличевца и Бајчинца (Добрич), под командом десетара Добросава Тасића, повукла се у близину села Суви До и законспирисала се у једној сеоској плевњи, али су из Бугари открили, заробили и разоружали и на лицу места, после грозног мучења, покљали и искасапили бајонетима. Тако су укупни губици у борбама за Блаце износили 27 избачених из борбеног строја бригаде, од којих 15 погинулих и 12 рањених. Још док је трајала борба за Блаце на импровизовани аеродром у селу Јошаници спустила су се три савезничка авиона, који су донели муницију и оружје, а однели рањене борце.

Била је то велика и у основи успешна борба 5. бригаде у нападу на веће насељено место, на веома јак непријатељев гар-

низон, праћена обостраним љулскил) губицима. Показала се необученост новодошавших бораца, са којима се, услед кратког времена (били су двадесетак дана у бригади), није стигло у извођењу војне обуке, посебно о нападу на насељено место. Међутим, у основи је то био велики успех бригаде, јер, иако је штабу 27. бугарске пешадијске дивизије успело да спасе већи део посаде у Блацу, командант бугарске дивизије је ипак, из бојазни од поновног напада српских јединица НОВЈ повукао своје снаге из Блаца у Прокупље и напустио свој изложени гарнизон како би избегао ризик око његове даље одбране.

ПРОДОР НА КОПАОНИК И У ЖУПУ

После завршених борби на простору Блаца, штаб 21. дивизије, ради даљих офанзивних акција и ометања непријатељских планова, а држећи се свог основног задатка, предузео је потребне припреме за дејства ка просторији између горњих токова река Топлице и Расине. Угрожавајући за непријатеља осетљиви рејон Жупе и северног дела Копалоника, 21. дивизија је добила задатак да на себе привуче што јаче непријатељске снаге и тиме ослаби како њихов притисак ка Санцаку, тако и немачку одбрану Ибра од продора Опертивне групе дивизија НОВЈ (ОГД) из Санцака и Црне Горе.

Према 21. дивизији НОВЈ налазиле су се 19. јуна четничке снаге на линији: Луковска Бања, Мећез, Лепа гора, Јаворац, с. Равни, с. Богише, Караула. Према подацима обавештајне службе НОВЈ, четничке снаге (приближно око 2.00 људи) ујурбано су вршиле фортификацијске радове на линији: Јаворац, Лепенац, Пожар (триг. 1163), Равна глава, Црна чука (триг. 1197), а нарочито у рејону Пожара.⁷⁰¹

Напад на четничке положаје, штаб 21. дивизије започео је са покретом својих јединица, 19. јуна увече, и подилажењем четничких положаја ради напада у три нападне колоне: 5. бригада наређено је да напада од јужних падина Великог

АОС, к. 24, рег. бр. СВ-11580(2), Истор. архив Ниш, мкрф. 6/121. Састав Топличког корпуса: 1. и 2. косаничка бригада, 1, 2. и 3. топличка и 2. добричка бригада (укупно око 2.000 четника). Нове измене у командном кадру корпуса, као и постављење команданта бригада: командант 1. косаничке бригаде - пеш. капетан I класе Милош Нићифоровић, 2. косаничке бригаде - ваздухоп. поручник Мића Радевић, док је за команданта Топличког корпуса био именован мајор Стеван Јововић, из четничке врховне команде, а за начелника штаба поручник Страхиња Јеремиф.

Јастрепца, правцем села Пребреза - с. Чучале - Јаворац и даље ка Лепенцу ради разбијања непријатељског левог крила и угрожавања његових снага на положају Црна чука (к. 1063), Пожар (триг. 1163), са севера и истока⁷¹⁾, 4. бригада (средња колона) прикупљена је у рејону с. Музаћ, са задатком да нападне централни део непријатељског положаја: Црна чука (к. 1004), Пожар (триг. 1163) са југоистока 6. бригада уведена је у напад правцем с. Гргуре - с. Манстирци - к. 1017 - Сагоњевске ливаде, на одсек Равна глава (к. 1112), Црна чука, (триг. 1197).

Током јуна месеца 1944. године, бројно стање 5. српске бригаде порасло на око 700 бораца, углавном младих људи који нису служили војску. Били су невични у борбама, што ће се негативно одразити и у наредним борбеним акцијама, чему ће битно допринети и недостатак времена за солиднију планску војничку обуку.

Напад јединица 21. дивизије на четничке положаје отпочео је у зору 20. јуна 1944. године.

Пета бригада стигла је у село Пребреза и одатле прикупљала обавештајне податке о распореду и концентрацији непријатеља из Расинског четничког корпуса и утврдила да се његови углавном привремени одбрамбени положаји налазе на линији: планина Јаворац (триг. 850) - Лепа гора (к. 1035) - Црна чука (к. 1063) Сагоњевачка коса (к. 1017). Четници су се укопали на овим положајима, сматрајући да је то привремено и да ће ускоро кренути у напад на јединице НОВЈ. Међутим, до момента напада, четници су били решени чврсто да држе ове положаје, који су представљали њихову последњу одбрану, после чијег су пада јединице НОВЈ имале да упадну у Жупу.

Командант бригаде Станимир Јовановић постројио је бригаду и батаљонима одредио маршевске и нападне правце: 4. батаљон, уз који се кретао и штаб бригаде, ишао је право на Јаворац, 1. батаљон на Црну чуку (у средини борбеног распореда) и 2. батаљон у правцу Лепа гора (у дубину непријатељских положаја), док је 3. батаљон одређен за бригадну тактичку резерву.

Пета бригада пошла је из рејона Пребрезе нешто око 2 часа 20. јуна. Марш је био веома напоран. Ишло се уз високе коте, сеоским и шумским путевима, који су били релативно суви и проходни. Густа шума је ометала брзо кретање. У пре-

⁷¹⁾ АОС, к. 1046, рег. бр. 27/2 и 29/2.

тходницу је одређена 3. чета 4. батаљона под командом Вељка Поповића Жуће. При првом сусрету четничких предстража и патрола са претходницом 5. бригаде настало је краће пушкарање и четници су се повукли на главни положај. Развила се жестока борба која је трајала преко целог дана.⁷²⁾

Непријатељски отпор био је нарочито снажан на средњем одсеку, где су продори јединица 4. бригаде нарочито Омладинског батаљона, задржавани борбом прса у прса. Користећи се дејством минобацачке ватре и продором 5. и 6. бригаде на крилима, 4. бригада је снажним нападом успела да поколеба одбрану појединих отпорних тачака и да у подне избије на Пожар (триг. 1163).

У наставку борби, до пада ноћи, јединице 21. дивизије сломиле су отпор Расинског корпуса⁷³⁾ у дубини главног положаја и постепено њиме овладале. Услед јаког и упорног притиска 5. бригаде 21. дивизије на његове главне положаје, Расински корпус се повукао на нову линију: Д. Левићи - Шошићи - Дренова - Трешановци. Непријатељ је овог дана имао осетне губитке на фронту пред 21. дивизијом НОВЈ.

Двадесет прва дивизија имала је 42 борца избачена из борбеног строја (16 погинулих и 26 рањених, од којих је 5. бригада имала 10 погинулих и 14 рањених).

Борбена дејства јединица 21. дивизије настављена су и 21. јуна 1944. године. Бригаде су успешно експлоатисале успехе у борбама против четника постигнуте претходног дана. Четврта бригада задржала се на положају Пожар (триг. 1163) у општој дивизијској резерви, док је 6. бригада истог дана одбила жестоке противнападе непријатељских заштитничких делова код Хумке (триг. 993), протерала их и заузела Локвеник (к. 1052). Пета бригада је, на десном крилу дивизије продирала преко Борске чуке (к. 909), разбила заштитничке делове Расинског корпуса и ушла у село Расје. Тако се 21. дивизија 21. јуна увече налазила на линији Локвеник (к. 1052) - 6. бригада (на левом крилу) и с. Расје - 5. бригада (на десном крилу) и Пожар (триг. 1163) - 4. бригада у дивизијској резерви, чиме се непосредно надносила над Брус, па је Кесеровић, 23. јуна исправно процењивао да »комунисти имају за циљ да овладају Копанником и Ибарском долином«. Главни штаб Србије, обавештен о овим крупним успесима јединица 21. дивизије, ради садеј-

⁷²⁾ АОС к. 1048, ф. 8, рег. бр. 17/26; Вељко Поповић, Борба на Јаворцу мемоарска грађа.

⁷³⁾ Расински корпус био је састава: Жупска, Копанничка, и 1. и 2. трстеничка бригада (око 2.000 четника).

ства и лакшег пробијања јединица НОВЈ ка Ибру, наредио је 24. дивизији да се што пре повеже са 21. дивизијом »која оперише на простору Мерђез - Брус - Јанкова клисура и даље према Александровцу... «⁷⁴⁾

ОСЛОБОБЕЊЕ БРУСА

Међутим, ситуација се почела одвијати у другом правцу, непријатељ се спремао за нову, далеко већу офанзиву против дивизија Главног штаба на слободну територију у југоисточној Србији (територије Расине, Топлице, Јабланице), па је Главни штаб НОВ и ПО Србије 22. јуна обавестио штабове потчињених му дивизија о тој непријатељској офанзиви.⁷⁵⁾ У директиви Главног штаба Србије од 22. јуна 1944. године, штабу 21. ударне дивизије било је наређено да са својим јединицама дејствује по добивеном задатку с тим, да према развоју ситуације у току реакције испољи што јаче дејства на пругу Рашка - Краљево, наслањајући се на Копаоник.

Избијањем јединица 21. дивизије на источне падине Копаоника и разбијањем и протеривањем четника у дубину велике планине, створени су војни услови за ослобођење Бруса у чијем су се рејону налазили Јастребачки четнички корпус и делови разбијеног, али не и уништеног Расинског корпуса, о чему је командант РТГК обавестио депешом четничку врховну команду још 21. јуна. Четници су посели раније припремљене положаје на левим обалама Липовске и Стрмачке реке (обе притоке реке Расине), чврсто уверени да ће успети да задрже ове положаје и да спрече надирање јединица 21. дивизије ка Брусу.

Штаб 21. дивизије 22. јуна издаје наређење штабовима потчињених бригада за даља борбена дејства према Брусу, ради ослобођења ове варошице и непосредног угрожавања Жупе. У току дана 4. бригада је повучена са положаја Пожар и сменила 6. бригаду на положају Локвеник. Борбе против четника почеле су 23. јуна ујутро и већ око 10 часова сломљеи је непријатељски отпор на Липовској и Стрмачкој реци и настављено даље напредовање, па је 3. омладински батаљон 5. бригаде ослободио Брус, у који су затим ушле и 4. и 6. бригада, а 5. бригада је напорним маршем, разбијајући мање четничке гру-

⁷⁴⁾ 36. НОР, I, 9, док. 7.

⁷⁵⁾ Немачке операције »Трумф« и »Кераус« о којима ће бити речи касније.

пе, наишла на жестоки отпор непријатеља испред села Игош разбила га и ушла у јужни део села до у непосредну близину Александровца. Избијањем у далеки савезни рејон Бруса, 5. бригада је добила задатак спречавања евентуалног наилаaska непријатеља из рејона Александроваца и са истока према Брусу, а истовремено је у самом нападу штитила десни бок дивизије (4. и 6. бригада). У борбама код села Игош, бригада је имала четири рањеника.

У извештају Одељења за државну заштиту Недићевог Министарства унутрашњих послова, од 26. јуна 1944. године, стоји: »Округ Крушевац. а) Комунисти из округа лексовачког надиру у масама према Брусу и Александровцу да би ухватили везу са комунистима из Санцака који би продрли у долину Ибра. Четници су, услед недостатка муниције, били принуђени на одступање те су комунисти 24. ов. мес. око подне заузели и Брус. Комунисти надиру у две колоне ка с. Купцима долином реке Расине ка Александровцу.⁷⁶⁾

Четници нису успели да се стабилизују ни на новодосегнутој линији. У току 24. јуна јединице 21. дивизије наставиле су са разбијањем четничких заштитница у селу Кобиље и избиле до села Лесеновци. Делови 5. бригаде продрли су истога дана у село Шљивово. Избијањем истакнутих делова 5. и 6. бригаде на линију Шљивово - Лесеновци, 21. дивизија је непосредно угрозила Александровац и уједно заштитила рејон Бруса са севера. Овога дана командант Расинско-топличке групе корпуса (РТГК) обавестио је команданта нишке групе корпуса мајора Васића да води »жестоку борбу са непријатељем«, који врши напад »са линије Трећак, Жарево, Лепенац, Игош, Доброљупци, Трновци«, да је »ситуација критична« и тражио од њега да му хитно упути појачање од 1.500 људи.⁷⁷⁾

После разбијања снага РТГК на северним падинама Копаоника и ослобођења Бруса и непосредног угрожавања Жупе, на којој су просторији до тада четници испољавали стално свој утицај, штаб 21. дивизије прикупио је већи део 5. и 6. бригаде у рејону Бруса, а 4. бригаду у с. Дренова, док су извиђачки и обезбеђујући делови истурени како према Александровцу и Жупи, тако и у правцу с. Шошићи, према Копаонику. Штаб 21. дивизије такође је наредио 18. бригади, која му је била привремено потчињена у тактичком погледу, да се до 26. јуна прикупи на простору села Магово и Мерћез и на ма-

⁷⁶⁾ 36. НОР, I, 20, док. 116.

⁷⁷⁾ АОС, Микротека, књига депеша Четничке врховне команде, радио-депеша бр. 118. и 121.

сиву Пожара, као дивизијска резерва. Оваквим распоредом 21. дивизије потпуно је задовољен принцип готовости и уједно омогућено сређивање њених заморених јединица, као и политички рад на терену.⁷⁸⁾

Пета бригада је неколико дана остала у Брусу. Борци и старешине осећали су се помало разбашкарени. Држане су редовне страже, одржавани су војнички и политички часови. Бригада је у Брусу добила ново савезничко наоружање: аутомате, пушкомитраљезе »бренгал« и мале енглеске бацаче, »дон-бул«. Неколико дана у овој варошици извођена је војно-стручна обука на новом оружју. Колико су четници брзо побегли из Бруса, види се и по томе што су оставили пекару са преко 1000 хлебова, који су проверени, да нису отровани и подељени борцима.

БОРБЕ У ЖУПИ И НА КОПАОНИКУ

Главни штаб Србије сматрао је, међутим, да је Расинско-топличка група корпуса сасвим разбијена и 25. јуна обавестио је радио-депешом Врховни штаб НОВ и ПОЈ да је 21. дивизија заузела Брус, да разбијене четничке снаге организују одбрану на левој обали Западне Мораве, а мањим делом ка Ибру, те да су наше снаге овладале Кпоаоником, који држи 18. бригада, па је од Врховног штаба тражио дозволу да 21. дивизију пребаци у источну Србију, ради помоћи 23. дивизији НОВЈ, пред којом су стајале концентрисане знатне групе четника, недићеваца и Немаца.⁷⁹⁾

Четнички команданти у паници слали су депешу за депешом својим вишим командама и врховној команди, тражили хитну помоћ и нова појачања и признавали су да су њихове снаге разбијене и да су у сталном повлачењу према северу и у дубину Копаоника.⁸⁰⁾ И недићевци су јављали о борби својих жандарма са пртизанима код села Лесеновци и у паници су писали: »Округ Крушевац: стање у јужном делу округа круше-

АОС, к. 1078, рег. бр. 9/1.

⁷⁹⁾ АОС, к. 372, рег. бр. 28/1; Депеша команданта Главног штаба Србије Петра Стамболића, бр. 114. и 115. од 25. јуна 1944. године: »Ако наше друге снаге иду према Србији, ми би повукли 21. дивизију у источну Србију. Разбили би најјаче снаге четника, створили би слободну територију и створили би војску. Нападали би руднике и железницу. У рудницима има много радника који нас очекују«.

⁸⁰⁾ АОС, фото-копија депеше потпуковника Драгутина Кесеровића, команданта РТГК, документ нерегистрован.

вачког и надаље се погоршава, пошто комунистима стално пристижу појачања из Лесковачког округа.⁸¹⁾...

На дан 25. јуна 1944. године јединице 21. дивизије заузима-ле су положаје на линији: Крива Река - Осредци - Милентија - Мали Рибари - Ботуња - Шљивово - Трнавци - Злегиње - Гаревина - Себечевац, с тим што су главнине бригада биле у Брусу и у околним селима, а на левом крилу (из рејона Шљивова) и на десном крилу (из рејона Трновци), слали су јаче патроде (јачине до вода) и јача извиђачка одељења све до Криве Реке (на левом) и до Себечеваца (на десном крилу) и тако успешно контролисале ову велику територију. Понесени дотадашњим великим успесима у борбама против четника, штабови бригада, па и штаб дивизије озбиљно су процењивали ситуацију на овом терену и вршили припреме за даље продирање ка Александровцу, Жељину и Јошаничкој Бањи.

Под жестоких ударима и нападима јединица 21. дивизије, командант РТГК потпуковник Кесеровић, повукао је своје снаге на линију: Лесковац - Станишинци, да би их 25. јуна 1944. године концентрисао на просторији села: Велика Врбница - Латковац - Пуховац - Ржаница - Веља Глава и припре-мио за напад против јединица НОВЈ.

Видевши да су четничке снаге РТГК у Жупи и на Копаонику запале у тешку и скоро безизлазну ситуацију, Дража Михаиловић је наредио Кесеровићу да се још неколико дана, док му не упути у помоћ јаче четничке снаге, па је Кесеровић почео да концентрише своје снаге у Жупи. На дан 25. јуна Дража Михаиловић је наредио команданту 2. косовског корпуса да се прикупи на простору Луковска бања и одатле изврши удар у бок и позадину 21. дивизије НОВЈ и да се повеже са Кесеровићем. О тешкој ситуацији код четничких снага у Србији јављао је четничкој врховној команди (ЧВК) и Дражин делегат у Србији, пуковник Милутин Радојевић, да је »сваки пропуштени дан за четнике - по последицама тежи.⁸²⁾ У таквој ситуацији ЧВК чини још један очајнички покушај да заустави јединице НОВЈ у Жупи па новоформираној (у Пецкој код Ваљева) Четвртој групи јуришних корпуса (4 ЈУК) коју је намеравала да шаље на марш у Санцак и у Црну Гору ради помоћи Немцима, 26. јуна наређује да се усиљеним маршем пребаци правцем Копаоника - Топлица.⁸³⁾

81) 36. НОР, I, 21, док. 117.

82) АОС, к. 53, рег. бр. Св. - 16692/Историјски архив Ниш, мкрф. 6/216-220, као и АОС, к. 33, рег. бр. Св-16686-, као и ИА Ниш, мкрф. 6/206-211.

83) 36. НОР, XII, 4, док. 86, 92, 103. - Операција »Драуфгенгер«, у историографији позната као »андријевачка операција«.

Снажан и успешан продор јединица 21. дивизије НОВЈ на Копаоник и у Жупу изазвао је реалну успаниченост четничких команди и саме ЧВК, које су биле принуђене да у потпуности промене своје дотадашње војне планове и да се скоро свим својим снагама супротставе јединицама 21. дивизије у Жупи.

На дан 27. јуна 1944. године ЧВК наређује команданту 2. косовског корпуса да изврши силовити напад на јединице 21. дивизије. На линији у висини села Игош, Шљивово, Лесеновци, појачани осигуравајући делови 5. и 6. бригаде дочекали су неодлучни напад Расинског и Јастребачког јуришног корпуса, потпомогнутих немачком артиљеријом, и одбацили их ка Александровцу, уз губитке од 20 мртвих, око 40 рањених и 12 заробљених. Делови 21. дивизије нису имали губитке. Истога дана упућена су два батаљона 4. бригаде у рејон села Шошићи ради појачаног извиђања у правцу планине Огледна и спречавања евентуалног продора 2. косовског корпуса са тог правца.⁸⁴⁾ Са нападом на јединице 4. бригаде Косовски корпус је наставио и 28. јуна⁸⁵⁾ и успео да 4. бригаду потисне са њених положаја на линији Шошићи - Плочник, па се она, после дужег отпора, у 21 час, пред далеко надмоћнијим непријатељем повукла у правцу Локвеника.

У таквој ситуацији, штаб 21. дивизије је предузео 29. јуна регруписавање и померање својих снага, тако да су и друга два батаљона 4. бригаде упућена ка Локвенику ради спречавања продора 2. косовског корпуса, а 6. бригада оријентисана ка с. Дренови док је заштиту Бруса са севера од правца Александровца, преузела 5. бригада. Јединице 21. дивизије (4. и 6. бригаде) успеле су да разбију 2. косовски корпус и да га приморају да уз осетне губитке и у нeredу напусти свој положај на Огледни.

Прикупивши податке о довођењу јачих непријатељских појачања на простору Суво рудиште, штаб 21. дивизије предузима организовање положаја на линији: косе северно од села Липовца (Голо брдо, к. 996 и к. 986), Црквиште, северне падине Плочника, Огледна појачавајући извиђачку и обавештајну службу, док је 5. бригада и даље задржана према Алексан-

⁸⁴⁾ АОС; Књига депеша 2. косовског корпуса КК ЛЛ, 789, од 28. јуна 1944.

⁸⁵⁾ АОС, рег. бр. Св-17111, Заповест о. бр. 13. Косовског јуришног корпуса од 27. јуна 1944. године. Истога дана командант Великоморавске групе корпуса обавестио је ЧВК да су у Крушевцу концентрисане снаге СДС и СДК, да је стигло 50 камиона пуних Немаца са 15 тенкова и да ће то бити казнена експедиција на подручју Јастрепа (АОС, микротека, мкрф, 27, радио-депеша бр. 1147).

дровцу а одмах су упућени извиђачки делови на линију села Брзећа, Ливаће, Паљевштица, Кочане, Мали Рибари, пошто се отуда, од правца Копаоника, очекивао удар јаких непријатељских снага.

Већ 3. јула, по наредби ЧВК, од 2. јула и обавештењу Кесеровића, снаге 4. ЈГК, у неколико колона, као и Косовски корпус и РТГК, пошле су у концентрични напад на јединице 21. дивизије. Био је то почетак повлачења снага 21. дивизије ка Топлици и почетак непријатељеве велике седме офанзиве.

У закључку за овај период треба рећи да је 21. дивизија офанзивним дејствима која су отпочела 21. маја против Јужноморавске групе корпуса (ЈМГК), затим продором кроз Косаницу, нападом на Блаце и на РТГК на североистичним падинама Копаоника, привременим ослобођењем Бруса и угрожавањем Александровца и Жупе у потпуности је извршила постављени јој задатак. Дража Михаиловић је био принуђен да снаге које су биле намењене за ангажовање у борбама против јединица НОВЈ у Санцаку и Црној Гори упути преко Ибра на Копаоник.

У скоро непрекидним четрдесетодневним борбама на оскудном и тешком планинском земљишту, борци 21. дивизије успели су, захваљујући високом моралу, патриотизму и пожртвованости, да непријатељским снагама нанесу велике губитке и да дотадашњи утицај четника у овом крају, где се ретко долазиле партизанске јединице, доведу у питање. Месно становништво, коме су четници говорили да су партизанске снаге у Србији малобројне и о њима ширили најбезочнију пропаганду, уверили су се у супротно.

Прекаљена у ранијим борбама са непријатељем свих врста и боја, добро наоружана и потпуно оспособљена као самостална тактичка јединица, 5. српска ударна бригада успешно је извршила све борбене задатке које јој је поставио штаб 21. дивизије. Бригада је у ових непуних четрдесетак дана водила 11 успешних, највећим делом нападних акција - борба против четника у Мирници, демонстративни напад на бугарску посаду на железничкој станици Барлово, успешан напад на велики и бројни бугарски гарнизон у Блацу, борбу против четника на Јаворцу и Црној чуки, ослобађање неколико већих села у околини Бруса и борбе у повлачењу из рејона Бруса - од којих девет против четника и две против Бугара.

Борбени морал огромне већине од око 700 бораца 5. српске бригаде био је на висини, како у нападу, тако и у одбрани. Огромна већина бораца (преко 400) дошла је у бригаду

априла и маја 1944. године. Они су били без војног знања и борбених искустава. Искуство су стицали у скоро свакодневним борбама по цену крви и драгоцених људских жртава, у борби против далеко искуснијег, војнички обученијег и боље наоружаног непријатеља, борци и старешине показали су велику борбену спремност и велики хероизам.

У тим борбама непријатељу су нанети велики губици. Из непријатељског борбеног строја избачено је 217 војника и старешина, мада је тај број знатно већи, јер се често ти подаци нису могли утврдити, било због повлачења бригаде, или због тога што је непријатељ често успевао да однесе своје погинуле и рањене. Погинуло је 117 непријатељских војника и старешина (80 Бугара и 37 четника) и рањено 100, од којих 80 Бугара и 20 четника. Заплењен је и велики ратни плен и нешто војне опреме.

Велики и осетни су били и губици бригаде. Укупно је 45 бораца и старешина избачено је из борбеног строја, од којих 19 погинулих (16 у борби против Бугара и три у борби против четника) и 26 рањених (8 у борби против Бугара и 18 у борби против четника). О храбрости старешина батаљона и бригаде, који су јуришали на челу својих јединица, сведочи и податак о тројници погинулих и четворици рањених руководилаца. Погинуо је заменик команданта 2. батаљона Стојадин Анђелковић Дине, водник Божидар Вучковић, десетар Добросав Тазић и пушкомитраљезац Вук Поповић.

ОСНОВНА ЗАМИСАО И СНАГЕ НЕПРИЈАТЕЉА ЗА ОФАНЗИВУ

Крајем јуна 1944. године, војноуправни командант Југоистока оценио је ситуацију у Србији као веома тешку и озбиљну по немачке снаге и њихове операције на Балкану, у ком погледу је карактеристична »Белешка за реферисање група Абвера«⁸⁶⁾ обавештајног одељења команданта Југоистока од 1. јула 1944. године, у којој се констатује даље заоштравање положаја на југу Србије,⁸⁷⁾ па немачко командовање по процени ситуације закључује да ће Врховни штаб НОВ и ПОЈ и даље настојати да спроведе у дело већ једном усвојену намеру: вој-

⁸⁶⁾ Абвер (Awwehr) - Војнообавештајна и контраобавештајна служба Врховне команде Вермахта.

⁸⁷⁾ 36. НОР, XII, 4, док. 85.

нички и политички заузети Србију, те је током јуна месеца 1944. године планирало велику офанзиву против јединица НОВЈ у две етапе: операција »Трумф« (»Трумф« - »Адут«) и »Кераус« (»Кехраус« - »Чистка«).

Основна замисао војноуправног команданта Југоистока била је да се у првој етапи операције (операција »Трумф«), нападом из долине Топлице, с Копаоника и из долине Западне и Јужне Мораве, очисти Јастребац и паралише активност оних снага НОВЈ које су овде контролисале пространу слободну територију и непосредно угрожавале главне комуникацијске правце у долини Јужне Мораве и Ибра, а затим, овладавши територијом између река Ибра и Западне и Јужне Мораве и Топлице, онемогућити им да олакшају продор снага НОВЈ из Санцака и Црне Горе у јужну Србију.

У другој етапи операције (операција »Кераус«) требало је све ове снаге НОВЈ нападом из долина Топлице и Јужне Мораве и са планине Кукавице потиснути на планине Петровац, Радан и Мајдан и принудити их у томе рејону да приме одсудну битку и разбити их или их потиснути и набацити према линији Орлова чука (око 13 км од Врања) - Китка - Лисице - Преполац, где су се налазиле јаке албанске квислиншке снаге »Бали комбтар«, и гу унишгиги. После многих крупних неуспеха четничких снага у југоисточној Србији, од марта до краја јуна 1944, године, ЧВК је очекивала да ће Немци ангажовањем својих, бугарских, недићевских, љотићевских и најквалитетнијих четничких снага успети да разбију снаге НОВЈ и поправе ситуацију у том делу Србије.

За ову офанзиву *против* јединица НОВЈ, војноуправни командант Југоистока предвидео је ангажовање окупационих (Немци и Бугари), квислиншких (Недићева СДС и Љотићев СДК) и колаборационистичких (четничких) снага, све у свему преко 10.000 непријатељских војника и старешина.

Основна замисао операције »Трумф« и почетни распоред непријатељских јединица представљали су класични обруч око јединица НОВЈ, из кога је, по плановима Немада и Бугара и *њихових слугу*, било немогуће да се ма ко извуче, чиме би устанички покрет у јужној Србији био ликвидиран, а Немцима омогућено да све своје снаге окрену ка јединицама које су долазиле из Санцака и Црне Горе.

Операцијама »Трумф« и »Кераус« је непосредно руководио војноуправни командант Југоистока, генерал пешадије Фелбер.

БРИГАДА ПОТИСНУТА У ТОПЛИЦУ

У ноћи 10/11. јула 1944. године стигао је авионом новоодређени Главни штаб НОВ и ПО за Србију, на челу са командантом генерал-лајтнантом Кочом Поповићем, на аеродром у Косанчићу,⁸⁸ и већ 12. јула он је примио дужност од дотадашњег команданта Петра Стамболића Јеремије и одмах преузео команду над пет дивизија НОВЈ (21, 22, 23, 24. и над партизанским одредима, којима су дотада командовале дивизије НОВЈ у јужној и источној Србији.

Војноуправни командант Југоистока, генерал Фелбер, почетак операције »Трумф« одредио је за 10. јул 1944. године,⁸⁹ али су снаге 4 групе јуришних корпуса (ГЈК) раније нападе на јединице 21. дивизије⁹⁰ у висини села Брзеће.⁹¹

Општи напад 4. ГЈК против 21. ударне дивизије отпочео је у 4 часа 4. јула 1944. године.

На положаје 4. и 6. бригаде нападали су 5, 2. и 1. јуришни корпус из 4. ГЈК и 2. косовски корпус. Велику надмоћност непријатељ је испољавао на левом крилу 4. бригаде.

На положаје 5. бригаде, са простора Александровца јак притисак су вршиле крупне снаге 4. ГЈК. Развила се жестока борба. Бригада је успешно одолевала четничким нападима, али када су се пред фронтом 5. бригаде појавили и делови немачког 5. СС полицијског пука, који су заједно са четницима 4. ГЈК наставили јак притисак постало је јасно да се она неће моћи још дуго задржати на тим положајима.

Како је се и на левом крилу 4. бригаде и на фронту 6. бригаде испољавала велика надмоћност непријатеља, и бригада успешно одбиле неколико пута поновљене јаке четничке нападе, по процени ситуације, штаб 21. дивизије 5. јула увече наређује скраћивање свог фронта и поседање нових положја на линији: Берда (к. 509) - Шиљак - косе код засеока села Крагујевићи (5. бригада, на десном крилу дивизије) затим северозападно падине Лепе горе (к. 1035) - с. Миленковићи (6. бригада у центру дивизијског распореда), и одсек планине Локвеник (к. 1052) - јужне косе од села Жарево (4. бригада на ле-

⁸⁸ < 36. НОР, I, 9. док. 178.

⁸⁹ 36. НОР, XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 873: Извод из Ратног дневника Команде групе армија »Ф« (који је истовремено био и командант Југоистока) за период од 1. јула до 31. децембра 1944. године.

[^] АОС, ВК-В-132, к. 5, док. 7/1-2: Писмо Драже Михаиловића пуковнику Зарји Остојићу, команданту четничке команде за источну Босну. АОС, к. 96, рег. бр. СВ-11264.

вом крилу дивизије). Одбрамбени сектор дивизије био је дугачак. Захтевао је велику просторију дужине скоро 50 километара, при чему је сектор 5. бригаде био најшири, скоро поливину дивизијског распореда (око 24 км), затим 6. бригаде (око 14 км) и најужи имала је 4. бригада (преко 10 км).

Непријатељ је 6. јула са несмањеном жестином предузео напад на нове положаје 21. дивизије, нарочито на истакнути одсек 4. српске бригаде, али је ова ипак успела да помери свој истурени положај у висини Хумке (триг. 993). Увече истог дана снаге 4. ГЈК избиле су на линију Плочник - Вртешка, а главне снаге 21. дивизије повукле су се на Лепу гору.

У току ноћи 6/7. јула непријатељ је увео нова појачања из састава 3. јуришног корпуса који је пристизао на тај простор. Јединице 21. дивизије успеле су ипак да задрже кључне положаје.

У раним јутарњим часовима 7. јула појачане су борбе на овим положајима. Око 9 часова је 2. косовски корпус, како му је било наређено, испољио намеру да продре правцем Плавчево брдо - с. Пачарда ка Црној чуки (триг. 1197). Продором ових четничких снага били су јако угрожени леви бок и позадина 21. дивизије а евентуалним нападом 122. пука 27. бугарске пешадијске дивизије од Куршумлије и 2. јуришног корпуса 4. ГЈК са простора села Доњи Плочник, Барбатовач, Куршумлија могло је бити доведено у питање и њено извлачење ка југу.

Обавештен о великој надмоћности непријатељских снага и о тешком положају 21. дивизије, Главни штаб НОВ и ПО Србије је 7. јула одобрио пребацивање 21. дивизија на десну обалу реке Топлице, и наредио штабу 24. дивизије да притом садејствује 21. дивизији.

Све бригаде 21. дивизије успешно су одолевале притиску далеко надмоћнијег непријатеља, одбијале његове узастопне нападе и организовано се повлачиле према Топлици. Даноноћни маршеви, скоро свакодневне борбе, нередовна исхрана и физички напори исцрпљивали су борце и старешине, али је борбени морал био још увек висок. Сви су борци били свесни тренутне надмоћности непријатеља, али и чврсто уверени у коначну победу.

Штаб 21. дивизије наредио је 7. јула извлачење из борбе и прелаз на десну обалу Топлице. Јединице 5. и 6. бригаде успеле су да се свију у колоне, а 4. бригада да борбом прокрчи пут ка Црној чуки (триг. 1197) и са ње одбаци делове 2. ко-

совског корпуса (који су је већ били посели), после чега се, у висини с. Сагоњево, и она свила у колону.⁹²¹

Овако организовано повлачење извршено је захваљујући вештом руковођењу и упорној борби коју су заштитнице водиле са 4. ГЈК на северу, као и недовољном ангажовању бугарских снага (из рејона Куршумлије) према десном боку главнине 21. дивизије. Комуникација Блаце - Куршумлија и река Топлица, пређени су код Плочника и Доњег Крчимира по паду мрака 7. јула, а већ око 24 часа бригаде 21. дивизије биле су у прикупљању: 5. и 6. бригада на просторији села Грабовац, Трнов Лаз и Грабовница, а 4. бригада у рејону села Космача. Прихват 21. дивизије са источних огранака Копаоника извршиле су јединице 25. дивизије, а на десној обали Топлице 15. бригада 24. дивизије, која је 8. јула груписала своје снаге у рејону Грабовца.

Пета бригада је сходно наредби штаба 21. дивизије запосела положаје изнад села Горња Коњуша, на линији: Црна чука (триг. 748) - Грабовац - к. 552, са задатком одбране северне (десне) обале Топлице од упада Бугара и четника са севера и истока. Према Топлици су истурена јача обезбеђења и упућиване јаче извиђачке патроле. Четврти батаљон поставио је јачу заседу на путу у теснацу Бејашнички поток, са артиљеријом према северу, одакле се очекивао наилазак бугарске војске. Преморени и изгладнели борци су целу ноћ провели у заседи, на смену су лежали су у некој папрати и грмљу и око 9 часова сачекали дугу бугарску колону и убили тридесетак бугарских војника. Међутим, како су наилазиле зантне бугарске снаге, батаљон се повукао.

После борби против четника на правцу Белољин - Горња Коњуша - Трнови Лаз - Товрљане, ноћу 9/10. јула, по задатку добијеном од штаба дивизије, врши покрет правцем: села Товрљане - Трнови Лаз - Бушница, и у току ноћи стиже пред село Коњуша. Располажући тачним подацима о биваку једне јаче бугарске јединице у виноградима овог села, бригада је - према сећањима Вељка Поповића - извршила силовити напад на потпуно изненађене Бугаре, разбила их и протерала на леву обалу Топлице. На овим положајима бригада је остала неколико дана.

У времену од 8. до 10/11. јула 1944. године одвијала се друга етапа операције »Трумф« изражена у нападу неприја-

⁹²¹ АОС, к. 1046, ф. 8, рег. бр. 17/1-7 17/18-21, *Историјат V српске бригаде од оснивања до 1. јануара 1945. године.*

теља на снаге 16. НО бригаде и Јастребачког НОП одреда, који се завршио ударом у празно јер су се обе ове јединице НОВЈ, у ноћи 10/11. јула успеле извући са Јастрепца из непријатељског обруча и прешле на десну обалу реке Топлице, 16. бригада у рејон села Мрљак, где је ушла у састав своје 25. дивизије, а Јастребачки НОП одред се задржао у рејону села Пестиш и Праје. Овај успешни пробој јединица НОВЈ из чврсто стегнутог непријатељског обруча констатовала је и Команда Југоистока у неколико својих извештаја, говорећи при томе и о неуспеху операције »Трумф«.⁹³⁾

Једанестог јула 1944. године 21. дивизија (у чијем је саставу привремено била и 18. бригада 25. дивизије) била је у следећем распореду: 5. и 6. бригада од Бејашничке реке до Грабовишке реке, 4. и 18. бригада код Грабовишке реке до села Раче (Косаница), а штаб дивизије у селу Товрљани, а за 12. јул, каже се: »XXI дивизија у рејону Соколовица пл. у распореду од 11. јула 1944. године...⁹⁴⁾

На дан 11. јула, око 16 часова, над положајима јединица 21. дивизије појавио се један бугарски извиђачки авион који је кружио над просторијом планина Соколовица, планина Радан и средњи и доњи ток реке Топлице са циљем извиђања ове просторије и откривања распореда 21. дивизије. Пред вече је примећено комешање четничких група на северној (левој) обали Топлице, који су у зору 12. јула покушали присилан прелаз преко реке у рејону села Прекадин и Плочник. Напало је око 300 четника и нешто Бугара. Међутим, јачи предстражни делови 5. бригаде сачекали су непријатеља и после скоро двочасовне борбе разбили га, не дозволивши му уопште прелаз Топлице. Четници су имали 18 погинулих, више рањених и једног заробљеног, а бригада је имала шест погинулих, међу њима и две болничарке - Ранку Ивановић и Душицу Недељковић.⁹⁵⁾

ОГОРЧЕНЕ БОРБЕ НА КОПАОНИКУ

Уједињени непријатељи (Немци, Бугари и контрареволуционари) нису успели да стегну у обруч 21. дивизију и да је униште у Топлици. Нису успели, ни у другој етапи операције

t *

93) АОС, НАВ-Н-Т-311, р. 191, сн. 82/VII, 83/VII; 36. НО?, XII, док. 92; Као под 155, стр. 880, 882.

⁹⁴⁾ 36. НОР, I, 9, док. 178: Извод из Операцијског дневника Главног штаба Србије за време од 11. јула до 20. августа 1944. године, стр. 407, 408.

95) зб. НОР, I, 9, док. 178.

»Трумф« да униште 16. бригаду и Јастребачки НОП одред на планини Јастрепцу, али су 11. јула, привремено овладали читавом територијом између река Топлице и Западне и Јужне Мораве и тиме створили предуслове за предузимње нове немачке операције »Кераус«, против снага НОВ у јужној Србији, о чему се јављало 14. јула у дневном извештају команданта Југоистока, где је посредно констатован неуспех операције »Трумф«: »Операција Трумф: непријатељ се са главнином повукао преко Топлице, а делови су се повукли према истоку преко Мораве. На северозападном обронку Јастрепца још борбени додир са слабијим непријатељем. Намера: уз остављање четничких јединица у циљу допунског чишћења рејона јужно од Крушевца, прегрупација сопствених снага за напад на непријатеља јужно од Топлице. Четничке јединице 'Вајел' са запада, бугарска 27. дивизиј са севера, Борбена група 'Дизенер' са истока... «⁹⁶⁾

После завршене операције »Трумф«, четници су пошли у »коначни« обрачун са становништом Расине, Жупе, Топлице и Јабланице, које је био чврсто и масовно везано за НОП. Зато је штаб 4. ГЈК, после повлачења наших снага на десну обалу Топлице, а на основу наређења генерала Фелбера: »Препоручује се команданту наређења генерал Фелбера: »Препоручује се команданту борбене група 'Вајел' строгост и кажњавање народа на овој просторији«,⁹⁷⁾ издао потчињеним корпусима наређење да похватају све сараднике и помагаче НОП и стрељају их пред стројем, да све остале мушкарце (од 18 до 35 година) мобилишу у четнике ради упућивања у четничке формације ван јужне Србије (како би им онемогућили одлазак у НОВЈ), а да се сва покретна имовина породица чији су чланови налазе у НОВ реквирира за четничке јединице.⁹⁸⁾

После неуспешне операције »Трумф«, војноуправни командант Југоистока, генерал Фелбер, наредио је почетак друге, масовније и значајније операције, назване »Кераус« (»Кехраус« - »Чистка«), чији се почетак предвиђао не пре 19. јула 1944. године.

Основна замисао Немаца у операцији »Кераус« била је: двоструким обухватним маневром са полукружне основице: Куршумлија - с. Тулари - Прокупље - с. Косанчић - Лебане,

⁹⁶⁾ НОР, XII, 4, док. 92.

⁹⁷⁾ АОС, к. 94, рег. бр. Б-42/390, телеграм команданта Југоистока, од 17. јула 1944.

⁹⁸⁾ АОС, к. 24, рег. бр. СВ-1156 (Исти докуменат у ИА Ниш, микроф. 6/122) АОС, к. 33, док. СВ-16692 (као и ИА Ниш, микроф. 6/216-220).

односно из ширег рејина Куршумлије, долином Косаничке реке ка Мајдан планини и од Лесковца и са планине Кукавице ка Голаку затворити клешта око дивизија НОВЈ под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије, (21, 24. и 25), а потом концентричним наступањем принудити јединице НОВЈ да приме одсудну битку у Јабланици или их набацити на тзв. албанско-српску границу (косовска демаркациона линија) и парализати њихову активност; у току борбених дејстава и касније извршити »прочешљавање« територије и уништити сараднике и помагача НОП. У акцији су учествовале и бугарске борбене групе, борбена група »Вајел« и »Дизенер« и четничка група »Кесеровић« (РТГК).

Штаб 21. дивизије је у времену до 12. јула 1944. године прикупљао обавештајне податке о непријатељу и установио да се непријатељ утврђује на Јастрепцу, да је снагама од неколико четничких корпуса запоседнута линија од косовске демаркационе линије до у висини Блаца и да су јаке бугарске снаге у покрету према Топлици, а четничке снаге у покрету према с. Мердаре и горњем току Топлице, што је све указивало на почетак нове и крупније непријатељеве офанзиве.

Према зповести штаба 21. дивизије од 13. јула 1944. године, штаб 5. бригаде добио је задатак да одмах изврши покрет са својих дотадашњих положаја и да приспе на просторију: Механе - Дешички вис (триг. 756) и на њој истури осигурање према комуникацији Куршумлија - Рача - Подујево. Штабу бригаде је такође било наређено да пред покрет на просторији Доња и Горња Коњуша прикупи што више товарних грла. С обзиром на то да је предстојао брзи покрет, бригада је организовала прављење самара од дрвета и ћебади, тако да је могла да натовари све тешко оружје на коње. По доласку на нову просторију, интендант бригаде Радомир Тодоровић примио је од интенданта дивизије у селу Механе оброке резервне хране јер је бригади предстојао даљи напорни покрет.⁹⁹⁾

Пета бригада је 13. јула увече кренула са терена с. Горња Коњуша и после краћег одмора у с. Механе наставила покрет ка комуникацији Куршумлија - Подујево. У рејону с. Рударе бригада је успоставила везу са 4. батаљоном 6. бригаде и ту је штаб бригаде сазнао да су припадници 5. пука СДК (недићевци и љотићевци) водили борбу са деловима 17. бригаде у рејону с. Љуша. Комуникацију је бригада неометана од непријатеља прешла кроз Куршумлијску Бању. Стигавши у

⁹⁹⁾ 36. НОР, I, 9, док. 18.

Куршумлијску Бању, командант бригаде Јовановић отишао је у месну пошту и телефонирао недићевском команданту у Крушумлији, рекавши му да бежи главом без обзира или да се преда. Настало је обострано цсовање и бригада је отишла даље. Када је бригада главнином избила северно од с. Врела и подилазила положају Црна чука (к. 889), на њу су Бугари, са југозападних падина Самокова, отворили артиљеријску и минобацачку ватру, која је била несређена, па је главнина, не реметећи маршевски поредак, наставила ка циљу. Терен је у почетку био кршевит и беспутан и тек око подне штаб бригаде и лева колона стигли су у с. Мирницу, 15. јула, а десна колона тек око 14 часова, где су се одмарали и вечерали.¹⁰⁰⁾

По заповести штаба 21. дивизије, пошто је 6. бригада закаснила да уђе у колону са штабом дивизије, тај задатак је добила 5. бригада, са маршевским правцем: Велика Шатра - Мирница, затим за 6. бригадом до друма Куршумлија - Мерћез, а онда овим друмом до села Пачарађа где је требало да се смести и штаб дивизије. Штабу 5. бригаде било је наређено да по избијању на друм Куршумлија - Мерћез из свог састава упути једну јачу претходницу јачине до батаљона правцем Пачарађа - с. Мерћез, која треба да запоседне положаје испред и са стране Мерћеза. Десно одржавати везу са 6. а лево са 4. бригадом.¹⁰¹⁾

Пета бригада кретала се правцем: с. Мирница - Никодинова ливада - с. Игриште - Бећирово брдо - с. Бугаре - Црна чука (к. 1197), са задатком да овлада положајима: Пожар (к. 1163) - Голица - Равна глава (к. 1112); Црна чука (к. 1197) - Мерћез, с тим да најпре освоји Црну чуку.

Управо када је претходница 5. бригаде излазила из села Бугаре примећене су две непријатељске колоне, свака јачине око 1.000 људи, које су се журно кретале правцем: с. Гргуре - с. Вишесело - с. Сагоњево - Сагоњевске ливаде, док је друга колона такође ишла правцем: с. Коњува - с. Сагоњево - Црна чука. Штаб дивизије налазио се у том тренутку на Бећировом брду (северне падине к. 767). Дошло је до борбе у сусрету, која је почела у 11.50 часова, на просторији: к. 934 - Сагоњевске ливаде (к. 1017) - северне ивице с. Бугаре.

Први и четврти батаљон сукобљавају се са око 1.000 четника из 5. јуришног корпуса 4. ЈГК. Борба је трајала скоро четири часа, када су четници били протерани.

¹⁰⁰⁾ 36. НОИ', 1, 9, док. 23.
¹⁰¹⁾ Исто, док. 25.

Штаб бригаде распоређује своје батаљоне, тако што 1. и 4. батаљон оставља за одбрану заузетих положаја Сагоњевске ливаде са истуреним јаким обезбеђењима према селу Бугаре, затим 2. батаљон оријениште на Пожар и 3. батаљон на Црну чуку (к. 1197).

Развила се јака борба. Трећи батаљон успео је да заузме Црну чуку, скоро без борбе, у 11.30 часова. Жестоке борбе водио је 2. батаљон за положаје Пожар, коме је у помоћ упућена 2. чета 4. батаљона, која је нападала на четнике са фронта. Непријатељска артиљерија из дубине четничких положаја била је веома активна и успорила је напредовање батаљона, чак се он повремено и повлачио. Четницима су у току борби стално притицала јака појачања, тако да се рачуна да их је на крају дана било 4.500 до 5.000 људи.

Око 18.30 часова штаб дивизије уводи у борбу 6. бригаду (без једног батаљона, који је и даље остао у дивизијској резерви), и ово је изненадило непријатеља, који је преко целог дана, нападајући и вршећи обухват 5. бригаде, занемарио свој леви бок. На јуриш су и у противнапад пошле обе бригаде и непријатељ је почео да се осипа и у паници да одступа ка Барбатовцу и Блацу.¹⁰²⁾ Заменик команданта дивизије, мајор Драгољуб Петровић Раде, обавестио је 17. јула у 6.45 часова, штаб дивизије: »Наша бригада (Пета - п.а.) је вршила јуче (16. јул - п.а.) и синоћ неколико узастопних противнапада који нису успели из разулуга што је непријатељ био у рововима, а наши су морали да надиру чистином. Непријатељ је био невероватно упоран. Наши имају овде двојицу погинулих и 24. рањених, од којих је мали број теже рањен, а остали сви лакше... «¹⁰³⁾

На дан 16. јула 1944. године увече, дивизија је избила и узела положаје на линији: Манастирци - Сагоњевске ливаде - Пожар (к. 1163) - Равна глава (к. 112) - Црна чука (к. 1197) - десна колона: 5. и 6. бригада, и Свињска Глава - Обли Кам (к. 1040) - Оштра чука (к. 1262) на коју је избила 4. бригада.

На дан 17. јула, у 16 часова, пштаб 5. бригаде обавестио је штаб дивизије да се непријатељ - на основу обавештења добијених од сељака - налази у селима Лепенац, Игрош, Шљивово и Ботуње (четници), у Брусу (љотићевци, са њима и нешто Немаца).

Пошто је успела да разбије непријатеља пред својим одсекком, бригада је наставила покрет - углавном по батаљон-

102) 36. НОР, I, 9, док. 178.

103) АОС, к. 1040, реб. бр. 26-1/3.

ским колонама и стројевима и 18. јула у 11.25 часова избила на линију села Лепенац - Игрош, и у сваком селу остао је по један батаљон на ручку. Бригада није имала контакт са непријатељем, сазнало се да га нема у Брусу. Није успела да оствари везу ни са другим бригадама своје дивизије.^{104>}

Истога дана, 18. јула, штаб 5. бригаде послао је штабу дивизије два краћа извештаја (у 19 и 23 часа) у којима је обавештавао да му је 2. батаљон веома удаљен (у с. Градиште) и да је једну чету послао у Александровац да испита да ли тамо има непријатеља.

У току 18. јула на основу победе над четницима (16. и 17. јула) и на основу добијених података од мештана (који су били погрешни - п.а.), штаб 21. дивизије наредио је следећи распоред својих бригада: 6. бригада, са 2. батаљоном 5. бригаде, да поседне положаје: Јанкова клисура - Јаворац - Лепенац - Пожар, са задатком затварања овог правца и дејства на правцима: с. Сибница - Блаце и Јанкова клисура - јужне падине Јастрепца.

Штабу 5. српске бригаде наређено је да не иде према Александровцу и да одмах повуче чету коју је упутио према тој варошици, а да бригада (без 2. батаљона) поседне положаје на линији: Трмина (к. 645) - Рапчевица (к. 691) - Стевовићско брдо (триг. 702), са задатком затварања правца Крушевац - Разбојна и дејстава према Брусу, уколико тамо има јачих снага. Међутим, штаб бригаде је 18. јула у 19 часова упозорио штаб дивизије да ће бригада морати да држи и положаје с. Дупци, јер су добијени подаци да 6. бригада није стигла у то село, па би тиме одсек бригаде био развучен.

Четврта и 5. бригада достигле су своје маршевске циљеве 18. јула до 12. часова; 4 бригада ушла је у Брус без непријатељског отпора, а ни у самој варошици није било непријатеља. Заплењено је око 4.000 кг брашна, намењеног четницима.

Јаке четничке снаге, стално обнављане новим појачањима, које је штаб 6. бригаде проценио на око 3.000 људи, започеле су напад на положаје 6. бригаде. Борба је трајала целог дана и далеко надмоћнији непријатељ успео је да потисне бригаду на положају: Црна чука - Пожар. У 20 часова, 6. бригада са батаљоном 5. бригаде који је држао Пожар извршила је силовити противнапад и успела да поврати Лепенац. Бригада је потпуно разбила две непријатељске колоне и гонила их преко Сибничке реке, све до у близини Блаца, али је непријатељ

^{104>} АОС, к. 1040, рег. бр. 34/3.

стално довлачио нова појачања. Непријатељски губици износили су око 100 мртвих и рањених и 20 заробљених. Јединице НОВЈ, заплениле су 50 пушака и два пушкомитраљеза. Бригада је имала три погинула и 18 рањених.¹⁰⁵

Услед овакве ситуације код 6. бригаде, штаб дивизије, у 20 часова наређује 5. бригади да избије на просторију Јанкова клисура - Јаворац - Мечак (к. 847) и ту да ухвати везу са 6. бригадом и да заједно са њом нападне непријатеља 19. јула ујутро. Из 6. бригаде у састав своје 5. бригаде вратио се овога дана њен батаљон са Пожара. Четвртој бригади наређено је да јутра 19. јула избије на положаје: Црна чука - Равна Глава - Пожар.

Оцењујући обострана борбена дејства (17. и 18. јула) у ратном дневнику команданта Југоистока забележени су борбени успеси јединица НОВЈ над четницима и њиховог продора у дубину Копаоника.¹⁰⁶ Да би се 21. дивизији, с обзиром на њену изолованост, пружила што већа помоћ, Главни штаб НОВ и ПО Србије, је 18. јула изменио задатке јединицама 25. дивизије и наредио њеном штабу да 16. и 18. бригаду одмах упути из рејона Товрљана, преко Куршумлијске Бање, Бабине Луке и Игришта, у рејон Сагоњева, где да ухвати везу са 21. дивизијом и својим даљим дејствима олакша дејства 21. дивизије и настоји да привуче непријатељске снаге, с тим да цео дотадашњи сектор одбране 25. дивизије преузму њене 17. и 19. бригада.¹⁰⁷

Деветнаестог јула отпочеле су жестоке борбе јединица 21. дивизије са далеко надмоћнијим четничким снагама (9 корпуса са око 8.000 до 10.000 људи, наоружаних великим бројем бацача, чак и брдском артиљеријом.¹⁰⁸

Непријатељ је свуда прилазио на јуришно одстојање и местимично је продро у положаје 21. дивизије. У таквој ситуацији, а суочена са опасношћу да као најистуренија јединица 21. дивизије буде одсечена, 5. бригада прихвата борбени судар са четницима, који су самосвесно, у неколико јаких колона

¹⁰⁵> 36. НОР, I, 9, док. 32.

¹⁰⁶> 36. НОР, XII, 4, док. 27, објашњење број 3, као и 36. НОР, XII, 4, док. 92, 96 и 112.

¹⁰⁷ 36. НОР, I, 9, док. 28.

¹⁰⁸ АОС, документ, нерегистрован: Директива бр. 3, Штаба 4. ГЈК од 18. јула 1944. године; *Зборник НОР*. XII, 4, док. 93. - Немци су на самом почетку операције, на железничкој станици Рашка, преко штаба 4. ГЈК испоручили четницима неколико десетина минобацача, 10 милиона метака, 4.000 минобацачких мина и др., тако да су четници употпунили своје наоружање.

ишли ка Јаворцу. Развила се жестока борба, која је трајала од 6 до 24 часа. Тога дана увече штаб 5. бригаде обавестио је штаб 21. дивизије: »Наша бригада се налази на крајњим ћувицима Јаворца, према Сибници. Непријатеља смо отерали и разбили и нанели му губитке. Сада непријатељ иде са великим снагама у правцу Јаворца, ми имамо само један батаљон и то, други батаљон није дошао и две чете зато је нама потребно још снага, још један батаљон.¹⁰⁹⁾ Борба је достигла врхунад у ноћи између 19. и 20. јула, а пред свитање непријатељ је успео да продре у одбрамбене положаје 5. бригаде. У другом извештају од истога дана, штаб бригаде извештавао је штаб 21. дивизије: »Ми смо са Јаворца протерали непријатеља и његове снаге које су покушале од Сибнице да изађу овамо. Међутим, сада са великим снагама поново наваљују и иду чак из Блага колоне. Неке су стигле изнад Сибнице и ударају на десно крило наше према Црној Чуки. Не знамо да ли има наших снага тамо. На нашем десном крилу до сада је био 1. батаљон Шесте бригаде. Поново се повлачимо на Јаворац, зато што се непријатељ рокирао у лево.¹¹⁰⁾ Губици непријатеља овога дана били су велики: 200 - 300 погинулих и рањених, 30 заробљених четника, заплењено је 50 пушака и пет пушкомитраљеза. Губици 21. дивизије били су такође значајни: пет погинулих и 12 рањених.¹¹¹⁾

Ради заштите дивизије као целине, а суочен са далеко надмоћнијим непријатељем, штаб 21. дивизије, 19. јула увече, у 23 часа, наређује извлачење јединица из борбе и формирање колоне (5. и 6. бригада и штаб дивизије са приштапским деловима) за одступни марш правцем: Пожар - Црна чука - с. Бугаре - Бећерево брдо - Никодинова ливада - с. Жергова - с. Велика Шатра. За дивизијску заштитницу одређена је 4. бригада, са два батаљона на Пожару и два батаљона на Црној чуки.

Ради онемогућавања повлачења 21. дивизије на десну обалу Топлице, командант 4. ГЈК наређује својим корпусима (3, 1. и 2.) и 2. косовском корпусу да наставе надирање правцима ка долини Бањске реке, а 5. јуришни корпус задржава у опш-

¹⁰⁹⁾ АОС, к. 1040, рег. бр. 39/3.

¹¹⁰⁾ АОС, к. 1040, рег. бр. 40/3.

¹¹¹⁾ Јула 1944. године четници из Горске гарде мајора Николе Калабића, у свом надирању кроз Топлицу, највероватније издајом, открили су партизанску иолншп \ Горњој Бресници, на Јастрепцу и побили све затекле рањенике. Из 5.бригаде убијени су: Властимир Божић, Добривоје Икић, Љубиша Јовић, Добривоје Пешић, командир чете у 2. батаљону Радомир Цветковић.

тој резерви у с. Велика Шатра, иако су у њему још увек били партизани, а затим да заједно са деловима СДК из Куршумлије спрече повлачење 21. дивизије преко Топлице ка југу.

Међутим, 21. дивизија је 20. јула, одмах после поноћи, у маршевском покрету прешла комуникацију Куршумлија - Мерћез и под заштитничком борбом стигла у Велику Шатру својим челом. Овде је улогу заштитнице преузела 25. дивизија, која се налазила на положајима: Тиовачка чука - Црна чука - Чундрак - Радова чука - с. Мирница. У 2 часа 21. јула, продужен је покрет маршевским поретком правцем: Црна чука - Куршумлијска Бања - Равни Шорт - с. Рача. Ради одмора и сређивања јединица учињен је следећи распоред: 4. бригада: Маторово - Мердаре, 5. бригада: Дегрмен - Мала Косаница - и 6. бригада: Саставци - Кутлово.

Овде је у штабу 21. дивизије извршена детаљна и самокритична и критичка анализа протеклих дивизијских дејстава и донета веома оштра оцена да дивизија није у потпуности извршила свој основни задатак, услед следећих разлога: сматрало се да је штаб дивизије проденио сопствене победе над непријатељем, 16. јула, јер је оценио да су главне снаге непријатеља биле разбијене и да је постигнута коначна победа, иако су подаци и добијени од мештана и сопствених обавештајних органа јасно говорили да непријатељске главне снаге тек наилазе са Копаоника и из Жупе, што је условило одлуку штаба дивизије да прегрупише своје јаче снаге 17. и 18. јула према Копаонику. Ова одлука изазвала је непотребне и дуге и заморне покрете, нарочито за 4. бригаду, што је умногоме умањивало борбену способност јединица. Оцењено је да штаб дивизије прецењује и важност привременог ослобађања Бруса.

Слаба је била и дивизијска организација исхране, што је у знатној мери утицало на борбену готовост јединице, чак више него дуги маршеви. Владала је и оскудица у муницији сваке врсте, 19. јула утрошене су потпуно бацачке мине, а савезнички авиони су бацали муницију тек када се дивизија вратила у Топлицу.¹¹²⁾

Оваква оцена штаба 21. дивизије могла би се сматрати преоштром, јер је дивизија извршила свој основни задатак задржавајући снаге 4. ГЈК на овој просторији и онемогућивши им да крену ка Санцаку и Црној Гори. Главни штаб Србије

¹¹²⁾ АОС, к. 181, рег. бр. 10-5/: *Оперативни извештај штаба 21. дивизије НОВЈ*, пов. бр. 32, од 24. августа 1944. године о борбама дивизије од 14. јула до 30. јула 1944. године, писан у Великој Шатри, као и *Зборник НОР*, I, 9, док. 21.

није успео да активним дејствима спречи непријатеља у презимању офанзивнијих операција, али је ипак непријатељске снаге развукао на далеко шири простор. Тиме је обухватна оперативна основица непријатеља била знатно неповољнија, а успело се да се веже и део бугарских снага из Лесковца и са демаркационе српско-бугарске линије у долини Јужне Мораве.

Пета бригада је успешно извршила додељене јој борбене задатке и у првом и у другом продору на Копаоник и у Жупу. Без обзира на жестоки притисак далеко надмоћнијих снага, које су стално и упорно нападале. Бригада је - све до добијања наређења Штаба дивизије о повлачењу - одржала своје положаје и то само са непуна два батаљона, јер се један батаљон налазио код 6. бригаде.¹¹³⁾ У овим борбама Бригада је из непријатељског борбеног строја избачила преко 40 људи, од којих 28 погинулих, 12 рањених и неколико заробљених. Осетни су били и губици Бригаде, која је такође имала преко 40 избачених из строја, од којих 13 погинулих и 29 рањених бораца и старешина.

У ОПЕРАЦИЈИ »КЕРАУС«

Непријатељске снаге (Немци, Бугари и српске контрареволуционарне снаге и делови Руског заштитног корпуса) започеле су операцију »Кераус« тачно по предвиђеном плану, и у одређеном року, 19. јула 1944. године, када су достигле полазне положаје за даље надирање према слободној територији у Топлици, Пустој Реци и Јабланици. Наступање непријатељских снага и борбе са деловима 22, 24. и 25. дивизије одвијали су се у времену од 19. до 21. јула на планини Видојевици, Пасјачи, делу Соколовице и у Пустој Реци.

Главни штаб НОВ и ПО Србије располагао је многим подацима о скоро свим непријатељским јединицама и о њиховом учешћу у операцији »Кераус«, а поред осталих и исцрпним подацима о немачким јединицама које се окупљају у гарнизонима у јужној Србији и о њиховој спремности да учествују у овој операцији и о дводневним дејствима (од 19. до 21. јула) непријатељских јединица, па је у вези с тим, 21. јула у 15 часова, издао своју заповест оп. бр. 15 штабовима 21, 24. и 25.

О борбама овог батаљона у привременом саставу 6. бригаде видети 36. НОР, I, 59, док. 32.

дивизије НОВЈ за маневарску борбу против непријатељских јединица: »Јединице XXI дивизије после жестоких борби са јаким четничким снагама на просторији: Брус - Блаце - Сагоњево, уредно су се пребациле на просторију Мердаре - Рача... Обзиром на присуство јаким непријатељских снага и још неучвршћену радио-везу, потребно је да наше дивизије добију директиве за дуже време и да већ сада добију шире маневарске просторије... XXI дивизија предузеће сектор: Бечије - Соколовица - Превој. На овим положајима уредити јединице, а затим одмах поново предузети покрет најпогонијим правцем и пребацити се на просторију горњег тока Топлице са задатком и то озбиљнијег узнемиравања, раздвајања и спречавања четничких снага и припремање нових офанзивних акција. Шири просторија маневрсања: источне падине Копаоника - горњи ток р. Топлице - Јаворац... «

У овој директиви штаб 21. дивизије је посебно упозорен: »Подвлачимо важност и потребу маневрсања јединица XXI дивизије на источним падинама Копаоника због најављеног продора наших јединица из Санцака (мисли на ОГД - п. а.). У овом случају прихват и садејством јединица XXI дивизије у рејону Копаоника знатно ће олакшати и убрзати опсрације долазећих јединица«.^{114>}

Добивши - преко штаба 25. дивизије - радиограм Главног штаба НОВ и ПО Србије 21. јула, у 23 часа, штаб 21. дивизије наређује 5. бригади, у дивизијској резерви, да остаје у с. Механе, с тим да један батаљон истури на к. 814 и да он успостави везу са деловима 4. бригаде у долини Косанице.

Непријатељ је несмањеном жестином продужио и 22. јула надирање на целом фронту. Пета бригада водила је тешке, борбе, налазећи се у дивизијској заштитници, посебно њена 2. чета.

С обзиром на то да је непријатељ успео да наметне 21. и 24. дивизији борбе на достигнућим положајима пре него што су се оне на њима консолидовале, штаб 21. дивизије, 22. јула увече доноси одлуку о ревидирању својих положаја на новој линији, па је 5. бригада добила задатак да се постави на линији: Јавор (к. 1096) - Мала Врата - Соколов вис (к. 1376).

Жестоке борбе против далеко надмоћнијег непријатеља јединице 21. дивизије наставиле су и ноћи 22/23. јула и у току 23. јула. У току ноћи јединице дивизије извршиле су покрет

^{114>} 36. НОР, 9, док. 35. Услед почетка операције »Кераус«, до овог пребацивања јединица 21. дивизије на Копаоник није дошло.

сходно заповести штаба дивизије и заузеле до 9 часова пре подне - следеће положаје:

- 6. бригада на просторији с. Бубање - с. Власе - с. Влакови;

- 5. бригада на линији: Јавор - Мала Врата - Соколов вис;

- 4. бригада, којој није на време стигло ово наређење, водила је жестоке борбе са непријатељем (делови 4. ГЈК) који је наступао како са правца Превој, - с. Кутлово - Соколовица, тако и са Маџе стене, па је бригада била принуђена на повлачење, нешто јужније од Иван-куле.

Намера штаба 21. дивизије била је да се непријатељу у току 23. јула пружи жестоки отпор и под заштитом мрака извуче из борбе са циљем пребацивања у Топлицу, сходно наређењу Главног штаба Србије, па је у том смислу бригаама издато и авизо наређење о пребацивању преко с. Широке Њиве, јер по добијеним подацима на том делу није било непријатељских снага.

Непријатељ је почео са општим нападом пред целим фронтом 21. дивизије са јаким снагама (укупно око 10.000 људи).

На 5. бригаду, која је даље била у дивизијској заштитници, напао је непријатељ са главним ударом правцем Соколов вис на планини Радану, пошто је претходно концентрисао своје догле расуте снаге. У густој буковој шуми, где сунце скоро никако не допире до земље, борци и старешине 5. бригаде мирно су чекали непријатеља. Прве непријатељеве колоне, које су надирале у буљуцима, са халабуком, жестоком митраљеском и пушчаном ватром, најпре је дочекао 4. батаљон и нанео им огромне губитке. Четници и Бугари су непрестано јуришали у густим стројевима, али су, уз огромне губитке стално били враћани назад. Несаломљиви високи борбени морал 5. бригаде представљао је овог дана скоро несавладиву препреку за далеко јачег и бројнијег непријатеља.

Како су јединице 21. дивизије 23. јула водиле жестоке борбе, у блиској борби и у јуришима на великој просторији и услед надирања јаким непријатељских снага, штаб дивизије је изменио своју ранију одлуку о пробоју за Топлицу и наредио је да јединице дивизије у 18 часова почну извлачење из борбе и прикупљање на простору: Велика Аопарда - Добра Вода к. 768 са циљем извлачења ка Бучумету и сачувања јединице као целине.

Извлачење је извођено уз велике тешкоће, али веома успешно. Још исте ноћи 5. и 6. бригада формирале су дивизиј-

ску маршевску колону док је 4. бригада ушла у састав своје дивизије тек 24. јула у 2 часа, у рејону села Слишана. Дивизија је у току ноћи извршила покрет правцем: с. Добра Вода - с. Ображда - с. Слишане - с. Бучумет.

Пета бригада била је у претходници дивизије. Кретала се по неравном, беспутном, брдовитом и шумовитом терену, што је у знатној мери отежавало покрет и равномерно и планско повлачење на нову линију. Борци су били гласни и већ уморни, јер су за протеклих пет дана, скоро свакодневно под борбом, прешли скоро 150 километара. У колони је било много народа који се из Топлице, Пусте Реке и Јабланице повлачио са својом војском у бекству испред очекиваног четничког и бугарског терора. У колони 5. бригаде био је и 6. батаљон у коме су били борци и старешине Команде топличког војног подручја и команди места из Топлице и Мораве, као и чланови среских комитета КПЈ и органи народне власти, а покрет целе дивизије у знатној мери отежавали су и бројни рањеници које је штитила 4. бригада. У договору са штабом 24. дивизије, на дан 24. јула јединице 21. дивизије су заузеле нове положаје на линији: Црни врх (5. бригада) - Капит (6. бригада) - с. Тупал - Тупалски вис (4. бригада).^{115,}

БОРБЕ НА КОСОВСКОЈ ДЕМАРКАЦИОНОЈ ЛИНИЈИ

Двадесет четвртог јула непријатељ је веома јаким снагама продужио наступање на свим секторима. Деснокрилна 4. ГЈК продужила је напад у следећем распореду: 1. јуришни корпус правцем с. Гајтан - с. Слишане ради овлађивања линијом Црквице - Кладанци - Појатиште и упућивање извиђачких делова преко реке Јабланице ка Медвеђи, о чему је штаб 21. дивизије известио: »У току овога дана непријатељ се није појављивао према сектору ове дивизије сем што је једна колона Бугара и четника, избивши око 16 часова на линију: Добри Чича (к. 629) - Засеок Маћедонци - Куртуз (к. 610) покушавала да избије на десну обалу реке Јабланице. Непријатељ је био јачине око 1.000 људи и без артиљерије«.

¹¹⁵ 36. НОР, I, 9, док. 38. »Јединице XXI и XXIV дивизије, које већ неколико дана одолевају жестоком нападом непријатељских снага на десној обали Топлице и Пустој Реди, услед избијања јаким четничких снага на Соколов Вис и Велики Под, биле су приморане да напусте досадашње положаје и да се пребаце на просторију Булекаре - Медвеђа - Туларски вис (на десну обалу реке Јабланице)«.

Међутим, у току дана 23. јула у ГШС стигла су проверени обавештајни подаци да су из Шумадије пристигле нове четничке снаге и да су се већ пребациле преко Мердара и Доњег Дола на Соколов вис и одатле на Шапот и Под (на Радану). Једна четничко-недићевска група јачине око 800 људи налазила се на просторији: Бувачки вис - Скочач, а једна група од око 300-400 домаћих четника са Мачије стене и Доброг Дола напала је с леђа 4. бригаду 21. дивизије. До пада мрака јаке четничке снаге избиле су у с. Туларе и на просторији села, Маћедонци - Богуновац.

Трећи јуришни корпус нападао је заједно са 2. косовским корпусом преко линије Радана, ради овладавања селима Слишане, Оране, Вујанови, Ивање, Ображда, Боринци; 2. јуришни корпус правцем Радан планина - Добра Вода, ради овладавања селима Брестовад, Бублица, Магаш, а 5. јуришни корпус је продужио правцем села Горњи и Доњи Гајтан, по чијем је овладавању преузео обезбеђење 4. ГЈК према југоистоку и југу.

Лево од 4. ГЈК продужили су напад РТГК и 122. пук бугарске 27. дивизије од с. Житни поток, а 5. СС полицијски пук (немачки) и јединице СДК од Лексовца и Лебана, као и са правца с. Пуковац. После разбијања у рејону Бабицке Горе и Власотинаца, ЈМГК се показала неспособна за даље учешће у операцијама. После поновног разбијања у селу Гагинце, њен командант је саопштио командантима потчињених корпуса да неће даље учествовати у нападу, већ ће вршити претрес села и терена у Јабланици.¹¹⁶⁾

Штаб 21. дивизије, 24. јула 1944. године, издао је нередбу за распоред својих бригада:

- 5. бригада на просторију села Мелово. Бригада ће истурити обезбеђује на правцу села Клајићи - Бувци, где је се данас водила борба. Друго обезбеђење поставиће се према селу Бештице - Барје. Колико је познато, до сада је у селу Барје постајао непријатељски гарнизон. О овоме се распитати преко мештана и о томе обавестити овај штаб. Један батаљон упутити на просторију села Коприве (секција Врање) с тим да заповедне Бунатовац;

- 6. бригада сместиће се на простору села Доња Оруглица. Обезбеђења поставити у правцу Радовачке чесме - Радовачка река - к. 895;

¹¹⁶⁾ АОС, док. нерегистрован: Извештај команде ГЈК, пов. бр. 20, од 5. августа 1944. године.

- 4. бригада сместиће се на простору села Мијовце, заједно са придодатом болницом којој дати потребно обезбеђење.

Штабовима бригада било је наређено да на дотадашњој просторији оставе по једну патролу јачине једне десетине да осматра терен преко комуникације Лебане - Медвеђа. На тој просторији патроле ће остати у току преподнева, а затим се повући у своју јединицу. Патроле ће поћи у своје јединице тако да за време дана стигну у састав. У случају непријатељског надирања патроле ће поступно давати отпор и повлачити се... Добро би било када би бригаде организовале обавештајну службу слањем мештана ка Бучумету и Реткоцеру, који да нас обавесте докле је непријатељ стигао и његове даље намере и правди кретања... «¹¹⁷⁾

Са покретом се започело 25. јула пред зору, и код Радовачке чесме штабови дивизија, у 12.15 часова, добили су нову директиву Главног штаба Србије са одређеним задацима свим дивизијама.

Двадесет прва дивизија добила је задатак да се креће општим правцем Веља глава (триг. 1181) - Китка (триг. 1154) - с. Огоште, и да избије на просторију: с. Беривојце - Коршин. Уколико се у току овог покрета због дужине марша не би могле достићи наведене просторије, ГШС је дозволио маршевање у две етапе: у првој етапи 21. дивизија је добила просторију: с. Стрелица - с. Копривица. После одмора јединице дивизије имале су да наставе према назначеним просторијама као крајњим маршевским циљевима.¹¹⁸⁾

По пријему наређења штаб 21. дивизије је истога дана 25. јула у 17 часова издао борбену заповест оп. бр. 1, у којој је наредио да све јединице дивизије изврше потпуну припрему за предстојећи покрет до 19 часова и да у 20 часова започну покрет по следећем распореду:

- 5. бригада у дивизијској претходници добила је борбени задатак да до 22 часа истог дана избије на Вељу Главу (триг. 1181), затим да надире правцем с. Корстин, где ће се задржати и преданити;

- 4. бригада образовала је главнину дивизијске колоне. Била је у дивизијској резерви и кретала се за 5. бригадом;

- 6. бригада чинила је десну колону дивизије са задатком да се до Китка (триг. 1154) креће за претходницом, а одатле према с. Костадинце и да истовремено врши бочно осигурање дивизије и брзим дејством евентуално помаже главнини.¹¹⁹⁾

¹¹⁷⁾ АОС, к. 1040, док. бр. 34-2: Наредба штаба 21. дивизије, од 24. јула 1944. П8) 36. НОР, 1, 9, док. 39.
¹¹⁸⁾ Исто, док. 40.

Услед слабе пролазности терена, предњи делови 21. и 25. дивизије прешли су демаркациону линију у свануће 26. јула са извесним закашњењем, које је код 21. дивизије износило преко два часа.

Пета и 6. бригада избиле су у свануће на демаркациону линију, где су наишле на јаку пушчану и митраљеску ватру албанских балиста, а убрзо су били тучени и артиљеријском ватром. Положај Китка (триг. 1154) био је добро утврђен. Балисти су давали жестоки отпор, имали су и јаку подршку артиљерије, али су бригаде око 8 часова заузеле Китку. Снаге балиста, око 1.000 људи, повлачиле су се прихватом и постављале заседе, повремено вршили јаке противнападе и угоржавајући десно крило и бок 21. дивизије, али су били одбачени и посели нове положаје на линији: к. 908 - к. 837 и рејон с. Мушика - Аиповица. Убрзо затим, после јачег отпора балиста био је заузет и овај положај. Непријатељ се пребацио на десну обалу Огошке реке и у рејон с. Врућевце - с. Бујковце.

Око 10 часова непријатељ се изненада са једном јачом групом појавио са правца Орман Тепе (к. 886) истоично од к. 908 и покушао противнапад на целом фронту 21. дивизије. За један моменат избио је на изгубљене положаје, али је противнападом делова 4. и 5. бригаде био поново одбачен ка Огашту. Делови 21. дивизије наставили су надирање ка Огашкој реци и с. Врућевце. Око 13 часова делови који су се спуштали са положаја, услед потпуно отвореног терена на коме су били тучени јаком пешадијском ватром, били су приморани да се врате на положаје к. 908 - к. 837 (северно од Поличка). Непријатељ је тукао овај положај јаком артиљеријском ватром.

Око 15 часова балистима су пристигла јача појачања пребачена немачким камионима, као и неколико тенкова. Непријатељ је предузео жестоки противнапад, али је био одбијен и заустављен пред самим грebenом Китка. Губици непријатеља на сектору 21. дивизије били су велики: 80 погинулих и велики број рањених. Заплењено је 50 пушака, једна исправна и једна неисправна »брета« и нешто животних намирница, а дивизија је имала 25 погинулих и 81 теже и лакше рањеног.

Оцењујући борбеност својих трупа штаб 21. дивизије дао је следећи закључак: »Непријатељске снаге биле су у јачини до 1.000 људи, али непријатељ се борио жилаво и примењивао герилски начин ратовања. Борба је трајала у току целог дана и ангазоване су биле све јединице ове дивизије. Услед замора

код јединица и због нелагодности да се боре на туђем земљишту и први пута са оваквим непријатељем, морал код наших јединица делимично је попустио - што се нарочито видело код јединица VI бригаде».¹²⁰⁾

У ЗАШТИТНИЦИ ГЛАВНОГ ШТАБА НОВ И ПО СРБИЈЕ

Око 8.15 часова 26. јула Главни штаб НОВ и ПО Србије, који је преузео 5. бригаду 21. дивизије као своје обезбеђење и општу резерву, наредио је команданту 21. дивизије да почне са прикупљањем података о непријатељу и да испита ситуацију у правцу Лебана и планине Радана, истакавши да услед низа објективних околности, пре свега вести добијене од Врховног штаба, да су 2. и 5. дивизија НОВЈ прешле реку Лим и крећу се ка Голији и Ибру, »постоји могућност да ће четници и један део својих санга упутити ка II и V дивизији, а да смо окупатора збунили нашим продором у арнаутску територију. Можда ће се створити могућност да се задржимо неколико дана на територији Оруглица - Барје - Медвеђа... «¹²¹⁾

Како су непријатељу стално пристизала нова појачања са југа, а очекивао се и удар Борбене групе »Дизенер« у позадину снага ГШС, то је Главни штаб око 17 часова 26. јула донео одлуку да се његове јединице у току ноћи 26/27. јула пребаце на нову територију. У 18. часова, на основу усменог наређења ГШС штаб 21. дивизије издао је наређење о повлачењу својих бригада у правцу Веља глава - Шумске косе. Извлачење је изведено по деловима и са 5. бригадом у заштитници Главног штаба Србије у потпуном реду.

У међувремену, дивизијској колони у приличном броју прикључиле су се и избеглице, народ са ове просторије који се плашио непријатељских репресалија и који је захватила извесна паника, па се она убрзо пренела и на неке борце НОВЈ. Брзом интервенцијом политичких комесара батаљона и чета паника је сузбијена и повлачење је изведено у реду, у току ноћи 26/27. јула, са задатком да се дивизија пребаци на просторију села Гагинце и Мелове и у североисточни део села Доња Оруглица.

Оваква одлука ГШС донета је још и због тога што је постојала вероватноћа да ће делови борбене групе »Вајел« и бу-

¹²⁰⁾ АОС, касГ под 112.

¹²¹⁾ 36. НОР, I, 9, док. 42.

гарске јединице из Јабланице продужити надирање у позадину ових дивизија и да ће се на тај начин принудити да се на овако стешњеној просторији једновремено боре и против непријатељских снага у Јабланици и против фашистичке албанске милиције. Ситуација је још више погоршана и тиме што су се на овој просторији налазиле и болнице са рањеницима.

Током 27. јула 1944. године Главни штаб Србије наредио је штабу 21. дивизије да се пребаци на територију иза тзв. бугарске демаркационе линије, правцем Равни Дел, Оштра Глава, Големо Село, Козјак, јер су добијени подаци да се у селу Липовица налазе немачки тенкови.

Тих дана непријатељ се повлачио на север. Штабови и команде чета нису знали за повлачење непријатеља. Шта више њима је - по сећањима Војислава Весића, политичког комесара батаљона - речено да се до мрака морају држати до последњег човека и да одавде немају где да се повлаче, па је то пренето сваком борцу. Те ноћи се мало спавало, сви су били опрезни и буднији јер се - чим сване - очекивао нови, далеко јачи притисак непријатеља. Слате су патроле и извиднице испред положаја, али су се оне враћале са извештајима да нигде нема непријатеља, као да је у земљу пропао, као да га је »нека волшебна сила изненада уништила«. Када је повлачење наређено, оно је вршено организовано, мада су га ометале масе народа из ових крајева. Највећи метеж настао је када је ту масу требало окренути налево круг. Мешале су се јединице с јединицама, цивили с борцима, путеви и шумске стазе често су биле закрчене, али је залагањем старешина ред убрзо успостављен. Много је било воловских кола са рањеницима, међу којима и неколико америчких пилота из авиона оборених над слободном територијом. Изнад свих колона појавио се изненада један двокрилни бугарски извиђачки авион. Прелетео је Ветерницу, али није бацао бомбе нити је митраљирао колоне.

Дана 28. јула 1944. године у штабу 21. дивизије извршена је дужа анализа учешћа бригада у протеклој непријатељској офанзиви и она је нешто касније у виду извештаја достављена Главном штабу Србије.

Констатовано је да је непријатељ у току протеклих борби имао огромну премоћ у људству, наоружању и у материјалу, која му је омогућавала развијање борби на широком простору и фронту, чиме је могао да се појављује јединицама 21. дивизије, како са фронта, тако и са бокова, чак и у позадини. Насупрот томе, јединице 21. дивизије остале су све време непријатељске офанзиве без употребе тешког наоружања, јер није

било потребне резерве у минама, а савезници су одуговлачили са њиховим бацањем и бацали су их тек после завршетка непријатељске офанзиве.

Оскудевало се и у пешадијској муницији која је често трошена узалуд. Наиме, борци који су у јединице дошли непосредно пред офанзиву нису били обучени у руковању и употреби оружја, а те слабости су се примећивале и код појединог командног особља, па се пуцало на непријатеља док је био на великом одстојању ван пушчаног домашаја. Дешавало се да се муниција истроши и пре доласка непријатеља на домашај, што је понекад изазивало одступање са положаја.

Командовање у 5. бригади за време седме непријатељске офанзиве било је на висини. Штаб бригаде је скоро беспрекорно функционисао, а штабови батаљона су показивали солидну самоиницијативу у изненадним борбеним ситуацијама каквих је било много. Тако треба видети и карактеристике које је за чланове 5. српске бригаде (војни део) дао политички комесар 5. бригаде Јован Крстић Мргуд у свом извештају за политичког комесара 21. дивизије 15. августа 1944. године: »Станимир Јовановић (командант - п.а.). Одан, храбар, сналази се војнички, добар војни руководилац, може да води бригаду. Сналажљив у борби; жртвује се за своју јединицу, има услове да постане још бољи, дисциплинован, има добар однос према борцима, само у појединим моментима бива нервозан, према нижим руководиоцима поступа доста оштро. Обрад Лазовић Живко (заменик команданта - п.а.). Одан, храбар, сналази се војнички, само у војничком погледу нема још довољно потребне војничке рутине, а може да води бригаду кад неко добар буде поред њега, дисциплинован, добар однос према борцима и нижим руководиоцима, добар материјал за обрађивање. Срећко Стојадиновић (начелник штаба - п.а.). Одан, храбар, сналази се као војник, војнички не стоји рђаво, исто и он би могао да води бригаду кад би неко добар био поред њега, дисциплинован, добар однос према борцима, по неки пут бива нервозан, често даје контрадикторна наређења. Материјал за изграђивање добар. Милорад Бошковић, помоћник начелника углавном воли борбу, недовољно храбар, слабо се сналази у борби, као војник има знања, има доста амбиција и доста је на своју руку предузимљив у раду.«¹²²⁾

Међу првим проблемима са којима су се сукобили штабови и партијска и скојевска организација у 5. бригади за време

¹²²⁾ АОС, к. 1042, пер. бр. 24/4.

седме непријатељске офанзиве били су, мада веома ретки, случајеви дезертерства, на коју је појаву штаб 21. дивизије укључивао далеко раније још 14. јуна 1944. године.¹²³⁾

Дезертерство као појава или проблем никад није био карактеристичан за 5. бригаду, али се политички морало деловати и због оног, релативно малог броја, од око 40 дезертера. Према Војиславу Весићу, политичком комесару 1. батаљона, дезертера је било, јер он каже да је његов батаљон пре почетка седме офанзиве имао око 200 бораца, да би на крају бројао 50. Мањи број је погинулих и рањених, а већина је дезертирала. Међутим, нико од ових се није предао, нити је прешао непријатељу. Сви су отишли својим кућама, а касније се вратили у своје јединице. По Вељку Поповићу, обавештајном официру батаљона, дезертерства није било све до завршетка седме офанзиве. Тек по доласку бригаде на просторију: планина Соколовица - с. Товрљане - с. Трнови Лаз, код уморних, исцрпљених и изгладнелих бораца јавила се сумња да се са ове просторије прелази скоро у маршу ка Копаонику, на је један део мобилисаних и малодушних бораца, углавном из Добрича, побегао својим кућама, али су се касније враћали у своје јединице.

На степен борбене готовости и руковођења јединицама одговарајући утицај имала је и неорганизована исхрана.

Једно од веома важних питања и проблема са којима су се пред почетак и у току седме непријатељске офанзиве сусрели штаб бригаде и штабови батаљона било је снабдевање храном за борце. Оно је и овога пута вршено преко органа народне власти, од народа је прикупљан хлеб, стока за клање и остале намирнице од којих је кувано јело и дељено по јединицама. Било је и надаље предвиђено распоређивање јединица на исхрану по групама у појединим селима. Исхрана на терену вршена је стално, с тим што је интендант 21. дивизије привремено делио интендантима бригада намирнице из дивизијске резерве, а набавка хране по селима вршила се преко сеоских старешина, организовано, спречавано је и оштро кажњавано свако појединачно набављање намирница.¹²⁴⁾

Пред почетак седме непријатељеве офанзиве и покрет јединица 21. дивизије у наступање у правцу планине Радана и Соколовице приступило се далеко организованијем начину набавке и прикупљања намирница, с тим што се исхрана људ-

¹²³⁾ АОС, к. 1042, ф. 1, док. 2, *Заповест штаба 21. дивизије*, од 14. јуна 1944.

¹²⁴⁾ 36. НОР, 1, 9, док. 19, 24, 39-Ф0, 53, 57-59.

ства вршила на терену из околних села. Интендант 5. бригаде, Радомир Тодоровић, заједно са интендантима батаљона, прикупљао је намирнице по селима и стварао резерве.

За време седме непријатељске офанзиве исхрана се вршила углавном по кућама где се морало чекати кување јела код сваке куће понаособ. Овим начином исхране јединица је била везана за село, чиме је 50% борбеног састава било ван борбеног распореда, што је најчешће онемогућавало брзо маневрисање јединица.

Пошто су у покрету према косовској демаркационој линији знало да се иде на територију на којој је народ заведен немачком и балистичком пропагандом против НОП-а, ради политичке припремљености бораца на правилан однос према том народу, Главни штаб Србије је наређивао да »према становништву треба поступати добро, тј. онако како се поступа са нашим становништвом. Не примењивати никакве репресалије. Заробљенике (мисли на албанске балисте - п.а.) разоружавати и пуштати кућама објашњавајући им да ми немамо ништа противу њих и да ми желимо заједничку борбу народа против окупатора. По потреби ако се могу задржати као путовође, а кад се нађу други да се пусте... «¹²⁵

По наређењу Главног штаба Србије од 28. јула 1944. године, дивизија је (са 4. и 6. бригадом) извршила покрет и 31. јула избила на просторију села Мрвош - Свињарица. Делови 5. бригаде који су били на обезбеђењу Главног штаба Србије у општој резерви стигли су на коту Добри Чича (Бучумет) и ушли у састав своје дивизије.¹²⁶⁾

На овој просторији штаб 21. дивизије извршио је процену ситуације на територији Јабланице и Пусте Реке, констатујући да на њој нема »никаких окупаторских снага сем у градовима Лесковцу и Лебану и око пруга. Бугарски пукови, који су учествовали у реакцији повукли су се 27. овог месеца (јул - п.а.). Љотићевци се такође налазе само у градовима и моментално у борби са 24. дивизијом више Игришта. Данас је у Лебану стигло око 60 већих возила Немаца, одакле је изванредан део одмах кренуо у правцу Игришта, одакле се и сада чује јака борба... Кесеровићеве снаге налазе се на терену јужно од Гајтана, одакле су пре четири дана почели да се постепено повлаче у правцу Копоника... Према свему изгледа да четници напуштају овај терен и одлазе натраг у правцу Ибра и

125) 36. НОР, 1, 9, док. 40.

126) Исто, док. 44. .

Шумадије. То се види из тога што је њихово понашање и рад од самог упада на овај терен имало чисто привремени карактер, ничим они нису показивали да они имају намере да се дуже задрже у овом крају... «¹²⁷⁾

На овој просторији штаб 21. дивизије је, 31. јула, издао наређење бригаама за наступање у правцу Радана и Соколовице, чиме је објављена противофанзива јединица НОВЈ на просторији Јабланице, Пусте Реке и Топлице и њихов покрет ради спајања у један фронт са јединицама Оперативне групе дивизија (ОГД), које су долазиле из Санцака и Црне Горе.

У склопу дивизијске заповести, 5. бригада је сакупила своје јединице (јер је до тога дана била раздвојена на два дела) и кренула ка новоодређеној просторији села Бачевина - Свињарица - Сацикол, заваравалући тако правац Лебане - Шилово и обезбеђујући дивизијску болницу у селу Сацикол. Организовано је извиђање у правцу Шилиова и Лебана и прикупљани су обавештајни подаци о бројности и кретању непријатељских јединица на тој просторији. Један батаљон 5. бригаде упућен је у село Турјане. Исхрана људства вршила се и даље на терену, с тим што је штаб дивизије овога дана наредио штабовима бригада да у што скоријем времену набаве потребне казане за кување хране за своје јединице и да мобилишу све више товарних коња за ношење казана и потребне хране за бригаде. Тога дана бригаама су упућене и њихове новоорганизоване бригадне болнице. Пета бригада требало је да своју прими у селу Свињарици.¹²⁸⁾

Већ 1. августа 1944. године Главни штаб Србије располагао је са много обавештајних података о намерама, кретању и о распореду крупнијих непријатељских јединица на овој просторији, сазнавши истовремено да непријатељско командовање извлачи из Топлице и Јабланице већи део четничких снага и да их оријентише према Копаонику, јер је сазнало о продору Оперативне групе дивизија НОВЈ према овој планини чиме су дефинитивно пропали сви покушаји непријатеља да униште јединице НОВЈ у Јужној Србији пре него ОГД продре у Србију.

На дан 31. јула штаб 5. бригаде известио је штаб 21. дивизије у 10.15 часова: »... Сада баш добисмо извештај од једне наше чете да су Бугари изашли код гробља изнад Лалиновца, што значи да иду према Бучумету. Послали смо батаљон да

¹²⁷⁾ АОС, к. 1042, рег. бр. 8-3, *Извештај обавештајног центра 21. дивизије*, 30. јула 1944. Главном штабу Србије.

¹²⁸⁾ 36. НОР, I, 9, док. 50.

пресече тај пут и да их нападне... Јачину непријатеља не знамо тачно. Јутрос је гађао топовима са ону страну од насипа... «¹²⁹⁾

Суочени са покретима непријатељских крупнијих јединица, штаб 21. дивизије 1. августа издаје наређење потчињеним бригадама за напад на четничке снаге на просторији с. Арбанашка - с. Статовац - с. Власово, са којим циљем је већ истог дана и предаваче извршена концентрација бригада 21. дивизије ради организовања напада.¹³⁰⁾

Пета српска бригада била је 1. августа овако распоређена: послат је 4. батаљон у правцу Бандере, а одмах затим на коси изнад Свињарице распоређен је 3. батаљон. Четврти батаљон који је на положају од Свињарице изнад Кладанца послат на Бандеру, на косу између Кладанца и Лалиновца, јавио је да не може да поседне косу Бандеру или Куртуз (к. 610) јер су већ Бугари тамо изашли, па је добио задатак да заобиђе ове косе и Бучумет и да туче непријатељско чело, али се до 12 часова отуда није чула никаква пуцњава, а приметио се непријатељ у покрету према бригадним положајима. Сељаци су штабу бригаде говорили да Бугари иду тим путем како су и раније радили, да би избегли друм Лебане - Медвеђа. На окупу није био 2. батаљон, код кога су се налазили Обрад Лазовић Живко, заменик команданта и Јован Крстић Мргуд, заменик политкома бригаде. Батаљон је отишао у неко село на вечеру, али га није било у Сацикољу. Штаб бригаде налазио се у Кладанцима.¹³¹⁾

По дивизијској заповести, 5. бригада се концентрисала на просторији села Власово - Бувањ са задатком да почне напад као и друге бригаде, тачно у 9 часова 2. августа, на четнике и да овлада селом Бачије и даље да надире ка селима Арбанашка и Товрљана, а у случају разбијања непријатеља и борбеног успеха, да надире ка Космачи.

Напад дивизијских јединица започео је по плану, 2. августа у 9 часова, с тим што је у 11 часова забуном дошло до напада делова 5. бригаде на бригадну пратећу часту и 1. батаљон 4. бригаде у рејону села Власова. По изглађеном неспоразуму, 5. бригада је наставила гоњење непријатеља, који је иначе искористио овај тренутни неспоразум између јединица НОВЈ да се повуче са својих положаја. Поподне 2. августа, у

¹²⁹⁾ АОС, к. 1040, рег. бр. 19/4, *Извештај штаба 5. бригаде*, 31. јула 1944. године, у 10,15 часова, штабу 21. дивизије.

¹³⁰⁾ 36. НОР, I, 9, док. 53.

¹³¹⁾ 36. НОР, I, 9, аок. 54.

6 часова, 5. бригада се налазила на положајима: Соколовица - Арбанашка, а предње делове упутила је ка селима Статовац и Широке Њиве, да би увече истога дана заузела положаје на линији Доња Коњуша - с. Грабовница.

На дан 3. августа јединице 21. дивизије у Лопарди примиле су материјал из савезничких авиона: радио-станица за енглеску војну мисију, четири пољска телефона са каблом, одећу обућу, рубље и муницију али нису примале мине за бацаче.¹³²⁾

Пета бригада је тога дана ушла у село Товрљане. Једна њена чета наишла је на четничку седморку, која је по пуцњави побегла према Бреснику. Делови бригаде избили су у Трнов Лаз и наставили према Црној чуки, са намером да прочисте села поред Топлице. Од мештана се сазнало да се четници налазе у Коњуши и Белољину.¹³³⁾

Петог августа 1944. године 21. дивизија налазила се на положајима на простору: Трнов Лаз - Космача - Механе - Богојевац. Док је 5. бригада боравила у Товрљану, послато је неколико патрола (петорке) преко Топлице ради прикупљања обавештајних података о непријатељу. »Командант села (четнички - п.а.) из Точана обавестио је Бугаре да су наши прешли Топлицу, те су ови на њих отворили ватру. Наше патроле су у свим селима поред топлице од Шишманова до Барлова. Наша болница и 2. батаљон је стигао. Послали смо по везу са IV бригадом преко Космаче.¹³⁴⁾

Командант Југоистока је 5. августа 1944. године процењивао ситуацију прилично песимистички и сматрао да је продор Оперативне групе дивизија НОВЈ већ остварен,¹³⁵⁾ с тим што је он забележио крај операције »Кераус« за 6. август 1944. године.¹³⁵⁾

Шестога августа 1944. године јединице 21. дивизије биле су на линији: Свињште - Иван-Кула, а 11. и 15. бригада (из састава 24. дивизије, које су повремено биле под командом штаба 21. дивизије) у рејону Бучумета.¹³⁶⁾

¹³²⁾ Исто, док, 63, 64.

¹³³⁾ АОС, к. 1040, рег. бр. 35/4, Извештај штаба 5. бригаде, 3. август 1944.

¹³⁴⁾ АОС, к. 1042, рег. бр. 19-3, Извештај штаба 5. бригаде, 5. августа 1944. године, штабу 21. дивизије.

¹³⁵⁾ АОС, НАВ-Н-Т 311, фасц. 196: Депеше Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Главног штаба Хрватске и штабова појединих корпуса хватала је и дешифровала прислушна служба извиђачког батаљона немачке 2. оклопне армије у Београду.

¹³⁶⁾ АОС, к. 10422, рег. бр. 21-3 и 22-3, Извештај штаба 5. бригаде, од 6. августа 1944. године штабу 21. дивизије НОВЈ.

Општи закључак је да су дивизије Главног штаба Србије, и поред привременог губитка слободне територије, извршиле задатак. У тешким борбама дивизије су везивале за себе веома јаке непријатељске снаге и онемогућавале да се оне у целини или једним делом ангажују у Црној Гори и Санцаку. Неуспех офанзива («Трумф» и «Кераус») признавали су и сами Немци. Продор ОГД ка планини Копаонику и залагање дивизија Главног штаба Србије учинили су да је тежиште даљих операција пренето на територију Србије, иако је непријатељ чинио велике напоре да то онемогући и да тежиште дејства и даље задржи далеко од граница Србије, која је у војном погледу за Команду Југоистока и за Врховну команду Вермахта, имала стратегијски значај.

У другом периоду свог борбеног историјата (од 20. маја до 6. августа 1944. године), који је испуњен многобројним офанзивним и одбрамбеним дејствима на територији Топлице, Расине, Жупе, Копаоника, Јабланице и Пусте Реке и Косова, 5. бригада је водила много борби против непријатеља свих боја и врста: Немаца, четника, Бугара, љотићеваца, недићеваца, балиста, белогардејаца, а неко време била је и у обезбеђењу и у општој резерви Главног штаба НОВ и ПО Србије. У тим борбама је имала 17 погинулих и преко 30 рањених бораца и старешина. Међу погинулих су и Драгољуб Козић Бока, политички комесар 3. чете 1. батаљона, Станимир Миленковић Тине, командир 3. чете 2. батаљона, Бранислав Николић, интендант 3. батаљона, Душан Павловић, политички комесар 3. чете 2. батаљона, и Славомир Ристић, Мима Аксентијевић, политички комесар 3. чете 2. батаљона, а међу рањенима и командант бригаде Станимир Јовановић Јова.

После губитака у јулу, дезертирања једног броја бораца и незнатне попуне, бригада је почетком августа 1944. године бројала око 470 бораца и старешина.